

+

1. Ревенко - нами и моде
2. Стороднівка - Сесла Юлія
3. Кешустан - народні ко-
ки та вигодки,
під. Кришського.

ПАНИ Й ЛЮДИ

ПОВІСТЬ

Володимира Левенка.

Ціна 80 кр. ав.

У ЛЬВОВІ, 1893.

Друковано під доглядом Василя Лукича.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Книгарня Наукового Товариства імени Шевченка

у Львові, ул. Академічна ч. 8. продає слідуєчі книжки

„Правда“ письмо літер.-політ. рочи. VI., IX., X. і XII. по	2'00	зр
XI. (1878) 2 томи 1 ар.; XIII. (часть літературна)	—50	”
„Зоря“ письмо літерат.-наукове рочи. VI. (1885) без бібл. Зорі	3'00	”
рочники VIII. (1887) IX. (1888) X. і XI. по 5 ар., а, XII.		
і XIII. по	6'00	”
Д-р Огоновский. Історія руск. літерат. II. 3 ар., III. часть 1 и 2.	4'00	”
Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache	1.50	”
Остап Вересай, картина хромолюграфічна	—50	”
Михайло Драгоманів. Галицько-руське письменство	—15	”
Куліш. Шекспірові твори перекл. ч. I. (давню 3 ар. тепер)	1'00	”
” Чорна Рада, повість	—80	”
” Хуторна поезія	—50	”
” Крашанца	—20	”
Юрій Федькович. Довбуш	—10	”
” Повісті і оповіданя	—20	”
” Як козам роги виправляють	—10	”
Д. Млака. Руска хата, Буковинський альманах	—60	”
Іван Печуй. Повісті і оповіданя	—30	”
” Сьвітогляд українського народа	—30	”
” Кайдашева сім'я	—50	”
” Навіжена, повість	—20	”
” Над чорним морем	—90	”
” Хмари, повість	1'50	”
” Причепя, повість	1'50	”
” Микола Джера, повість	—80	”
Ф. Заревич. Бондарівна	—10	”
Дровд. В гостях добре, дома ліше (опов.)	—50	”
Евг. Горницький. Орлеанська Діва, перекл. стих.	—35	”
Гуцул і Гуцулка, дві картини олійні по	—50	”
Пам'яткове число „Зорі“ в ювілей Русалки Дністрої	—50	”
Д-р Ом. Калітовский. Апокрифічна література	—35	”
О. Партицкий. Провідні ідеї в письмах Тар. Шевченка	—35	”
” Темні місця в слові о полку Ігореві	1'40	”
” Слово о полку Ігоревім	—80	”
” Скандинавщина в давній Русі	—20	”
М. Вовчок. Народні оповіданя, I. 35 кр., II. 35 кр., III.	—30	”
О. Стодольский. Етнографія Славянщини	—12	”
О розумнім вихованю дітей	—12	”
М. Пар. Надельмаер, апостол свободи	—10	”
Н. Устиянович. Повісті	—85	”
” Месть верховиця	—35	”
Байда. Одисейві плавники	—10	”
” Одисей ч. I. II.	2'20	”
І. Грабович, Марта Борейка, оповідане історичне	—32	”
Nil. Grabowicz. Przegląd w pieśniach ludowych polskich i ruskich	—50	”
І. Н. О вихованю. Підручник для жєнщин	—30	”
Іван Франко. Жіноча неволя в руских піснях народних	—35	”
” Захар Беркут, образ гром. життя Русі в XIII.	1'30	”
” Доповненє до Правди	1'00	”
” Наші коляди, студія	—40	”

ПАНИ Й ЛЮДИ

ПОВІСТЬ

95231

ВОЛОДИМИРА ЛЕВЕНКА

Коштом автора.

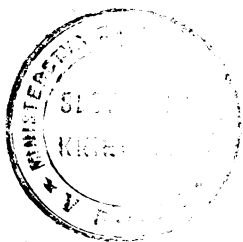
У Львові.

Друковано під доглядом Василя Лукича.

З друкарні наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1893.

u 5010

I.

Стріванне. Здає ся не погодили ся в поглядах.

Стояв веселий соняшний весняний день 188... року. Серед широкого рівного степу, вкритого м'якими колірами молоді зелені, мов зомліла, мов мертва маячить стация Н-ської залізниці, що простяглась по самому кряжу поміж двох степових річок. Ввесь день самотне марить та стация, обліплена заспанними, неохайними жидівськими хатками, що, як з землі виресли ораз з нею, без ряду тиском тують ся до неї наче грають в тісної баби. Цілісінський день не видно й не чути нікого на стації, хіба зрідка простугонить по камяному бруку валка з хурою, та вибіжить їй на зустріч жид поджеріотить, попорядкує трохи, крутячись на рамці з паличкою, поки люди скідають вагу, приладнає ся тут таки чи не можна одурити хурщиків, тай біжить тоді трюшки до дому, а біжучи одно мота й крутить головою, бо дума. Дума він і про гешефт і про балабусте й про бурнус, що треба купити для балабусте, і про те, де-б зажити на його гроший, і впять про гешефт. О, багацько думок в у кожного жида. — Знов тихо, хіба пересуне ся крадькома через вулицю нашоруханий до всього. боязкий прибудний собака, що набриднувши скяглити по господарю, та мов втративши останню надію, ника як неприкаяний по заспаному місцю, шукаючи по задвірках якого заживку. — Го-

дини так коло четвертої дня заспана станція відразу прокинула ся: задерентали й заторохтіли, підкочуючись до танку жидівські балагули й розмолоті фавтончики; висипали жидочки з комісіонерів та шабаїв, щб́ як комашня метушать ся по наших двірцях залізниць, такі швидкі та заклопочені наче роблять справжню роботу, нишпорячи собі тешету; прийшло чимало й селянського простого люду, хто за ділом, а хто й так ради сьвята [бо тоді саме упалоє маненьке сьвято] постояти вкупі та подивитись на великий гурт людей. І вже хто хто, бо чоловіки не так до того дива, більше до шинчків горнули ся, а що цікаві дівчата та молодиці так і висипали, так і закрасили усю пляцформу кольористими стьожками й хустками своїми, сміючись та цокочучи щось проміж себе.

Проскочило тут декільки й панських повозів не однієї злади, найбільше обскубані та затьопані, позапрягуваті шкапинками, але часом були й дуже чепурні та красні. З таких була й легесенька коляса паничів Судиєнків, щб́ прудко підкотила до танку парою баских карих оґерів трохи не тоді, як надходив вже поїзд із Київa.

З коляси поважно вийшов старший брат — Судиєнко Олександро Михайлович, та зразу подав ся на пляцформу виглядати меншого брата, Гриця, щб́ їхав до дому з університету.

Та вже був і час. Ріжуче, відрубно заторохтів дзвоник на пляцформі, даючи знак про надхід поїзду і ораз, грюкаючи, відпихуючи ся то сопучи, тихо, мов захлялий, став насовувати поїзд до станції, ледве тягнувши повз Олександрових очній довгу низку вагонів повних незнаємих людей, щб́ так само як він їх, проминали його недбалним оком.

Двічі ревнув у трубу, мов заїржав паровіз; завищало уразливо гальмо на колесі; цокнули тарілками ватони оден об одного. Поїзд струснув ся і став, а ораз струснула ся земля і мов ввірвало ся те сту-

готінне, яким озивалась вона на могутне грюкання його коліс.

Привітно осміхаючись, кинув ся до брата менчий Судиєнко -- Гриць, і, обіймаючи палко, цілував його. Після перших хвилин витання, брати zostали ся ще якийсь час на пляцформі. Нарізно вони дуже вдавали оден в одного, але тут, коли вони стояли поруч, зразу видко було велику відміну між їми.

Олександро опасистий, круглий меженного зросту людина, тримав себе спокійно та рівно з пильно виробленою повагою. Так, здавалось, він ніколи не кидав думки про те, яким оком глянуть на його люди, хоч з позору й обсилав кожного недбалою погордою. Спокійна, холодна, кремезна вдача практичної людини відбивала ся на його хоч і гарних та трохи нетесаних рисах. Справжньої мягкой доброти мало було в Олександровому обличчі, як мало було й у самій вдачі його. Тай та здавала ся якоюсь чужою мов про нагоду десь позиченою, вдаючись швидче до холодної слухности, ніж до чулої прихильности до людей.

Гриць, навпаки, був веселий, стрункий і худий може аж надто. Довге чорне волоссе високою шапкою настовбурчилось на голові, затїняючи його бліде обличчя. Знати було, що то кипляча невпинна натура, та якісь стосунки, якісь пригоди вже поклали на ній ознаку смутку та втоми. Тільки десь глибоко в очах ще жевріли дві іскри давнїшої завязтости, іноді ясно спалахаючи, але завжди їх покривав тихий рівний відбляск все вибачаючої, все рівняючої думки. Тонкі, мов виточені риси додавали якийсь поетичний вигляд усьому його обличчю.

Тим часом до братів не надійшов, а швидче підкотив ся гладкий пузатий чоловік, одягнений у мундирі народньої освіти. Чудно було дивити ся як він, силкуючи ся йти швидче, дрібно та часто, нестотно індик, тупотів ногами. Сутужна робота тягти поперед себе череву примусила його важко засапа-

тись, про те гладкий, аж лиснявий вид його ще зда-
леку розліг ся, сяючи широким привітним осьміхом.
— Здорові були, Олександрє Михайловичу! —
голосно вчитав він Олександрови, немилостиво тру-
сячи йому долоню.

Се був інспектор повітової гімназії.

— А ви що тут робите? — спитав його Оле-
ксандро.

— Ох, голубчику, лихо спіткало, начальства
виглядаю з Харкова. Треба витати його найпривіт-
нійше, — відповів той, визначаючи на виду закло-
поченність.

— Оттак піймали ся, пане інспекторе!

— Ох піймав ся; не люблю я цїх старшинських
наїздів. Йй Богу, хто його зна, чи все-ж то справно...

— І боїтесь?

— Та й бою ся, — знесила осьміхаючись від-
казав той...

— Байдуже, сьмілівійше. Та якої-ж ще шани
треба вашому начальникови, коли ви прибігли йому
на зустріч за 20 верст.

— Та ще як! — повеселійшав інспектор. —
Ви-б глянули, яку карету, які конї спорудили його
превосходительствови.

— Позичені?...

— А то-ж, — зареготав ся інспектор. — Од-
наче вже надходить поїзд, — стурбував ся він гля-
нувши на залізний шлях; — треба лагодитись.

І на швидку попрощавшись з братами, він на-
вдивовижу прудко задля такої товщини подавсь на
середину пляцформи.

Коли перегодом Судиньки зайшли у стацінну
саялю, вони побачили там двох значних генералів за
обідом і біля їх якогось то пана. Так здав ся не
мов-би — пана інспектора, а може й зовсім не пана
інспектора, бо пан інспектор має червону як жар
пику, а цей блідий як паняньська хустка; тай пан
інспектор завжди стоїть просто й має голову вгору,

а пузо вперед, а в сього пана чисто нема пуза, спина чогось уклякнула, а сам він, коли хто з генералів щось вимовить, так випинає ся наперед, мов націляє ся ковтнути їхнє слово. Про те то був таки він самий, а не хто інший. Дожидаючись поки начальство пообідають, він стояв біля їх, силкуючи забавляти значних гостей розмовою.

— Ваше превосходительство! Як то гарно, що Ви завітали до нас у такий час. На дворі весна; у нашому городі чудові околиці. Ваше превосходительство можете на милувати ся чарівною природою.

— А, а! — завважив недбало начальник: — Справді? Як що так, то треба зостати ся в Вас на всі іспити, щоб роздивити ся і на всі чуда.

Не зразу здужав відказати що небудь інспектор, почувши таку відповідь. Кільки хвилин простояв він мов тороплений...

Дуже вдячні будемо Вашому Превосходительству за таку ласку, — знесли промовив він вже нарешті. Але-ж голос його мимоволі визначав, як до вподоби припала йому та ласка.

Розмова ця вела ся голосно. Почувши перші слова, брати мимоволі прислухались далі. Тепер, входячи з салі, Олександро обізвав ся до Гриць:

— Одначе не дуже щастить інспекторови, дарма що він щиро труждає ся.

— Ат на твого пана інспектора гидко й дивитись, — сердито відказав Гриць.

— Ну, ну, що-ж там гидкого? Сьвітова річ. Хоч правду мовити, я-б не здолав так перероблюватись, як цей добродій... Але-ж я люблю милувати ся на таких приязних...

— Фу, брате! Милуватись на сором людський — се не гаразд тай не личить тобі.

— Про те ці люди, вони доволі щасливі з своїм соромом. У місті ти певно надивив ся на їх.

— Ну у місті й не на те ще надивив ся.

— То ти не дуже улюбив місто. Радий за тебе. Може не схочеш і сам поневіряти ся по містах. Але справді, коли вже зайшла розмова, то скажи, що ти маєш робити?

— В місто й на уряд а вже-ж не поїду.

— Зостанеш ся дома, та господарювати меш. Нема краще!... Тут ти знайдеш справжню роботу — хліборобство; будеш сам собі пан, ні від кого не залежати меш, ніхто тобою не коверзувати ме, а робити меш, що схочеш.

— Тим то я й не поїду у місто, та ще тим, що у місті робота вязана.

Одначе Олександро, що дуже не любив міста та хотів ще більше довести братови, щоб зостав ся дома, не задовольняв ся такою відповідю.

— До того-ж, — додав він, — робить ся не по правді. Село виховує, трудами та потом своїм викохає освічену людину, яких йому треба; а місто раз-у-раз відбира в нас наших вихованців.

— То правда, тільки шкода, що й селянські вихованці, хто й не тікає з села, не дуже дбають про його. Я бачив доволі таких, що розказують про народню службу, а про те слугують тільки власним кишеням...

— О не в тім річ! Я не знаю, чим так про-штрафила ся тобі власна кешеня. Хіба хто робить, повинен бути голодранцем, або ще й голодним?!

— Так не так, а хто дуже дбає про неї, той не мати ме часу для народньої служби; той, що більше візьме освіти, менше зостане ся темноті.

— Те, те! Ті роботи, що ти натякаєш, ще хто й зна чого вони варті. Певна річ, можна-б робити більше, та не кожен і здола: не так легко потрапить Доволі буде, а й для користи народньої більше варто, коли ти даси добрий приклад розумного господаря и чоловіка, ніж непроханий плутати меш ся до його справ... Тай освіта нічого не відбирає в темноти, бо за приводом її знатть, темнота зро-

бить подвійно більше, ніж зробила-б сама...

— Той лишок є діло освіти й належить їй, а ті, хто дбають все на других, нічого на себе, ті не мати муть сили в житті, се-б то не мати муть і впливу на його.

Гриць хотів був щось відказати, та брати тим часом прибули вже до дому. Розмова зостала ся не повершеною, як часто бува. Але-ж тепер час уже розповідати, як і де жили брати до сього часу.

II.

Давнійше життє Олександра.

Зачинали ся семидесяті роки. Минала ся вже перша омана молодих мрій, розбурханих рухом громадської думки. Громаді набридло шукати правди та волі; старі розгнівались за неповагу, власники злякали ся за свої добра, урядники образили ся на дорікання проти їх вади... Веї довідавшись, як мало єднають ся мрії з власним вжитком, гнівно повстали на нових людей, на їх погляди, не вважаючи на відміни між їми.

Почала ся погінка, зразу тихше, де далі — дужче... Чудні, величні й смутні ораз часи! Ввесь край, стурбований як збаламучене море, розбивсь на два ворожі табори і зняла ся поміж їх буча страшена, боротьба клята, як саме пекло. Обидва вихваляли ся, що допоминають ся правди та щастя людського, обидва йменням її ганьбили й карали другого, та й забули ся про неї, слідуючи за своїм ворогом. Запеклість тієї боротьби спорудила тоді людей байдужої до неї і до всяких громадських питань вдачи. До того схиляла безпечність, користність, такого становища, а помилки та гріхи обох станів, що бороли ся, гаразд виправляти таку байдужість перед власним сумлінням і людськими очима. І от люди холодні, люди егоїсти, відкаснувшись від усякої громадської праці, заходили ся впоряджати власне життє та щастє.

Олександро вчив ся тоді у гімназії, що стояла осторонь від суспільного руху. То була школа про богатших значного роду діттий. Школярі мешкали у самій гімназії і начальство стежило кожен їх ступінь. Слова про сувору, кремезну вдачу старшого тієї гімназії гула геть далеко. Мов закутий залізною зброєю усяких реґляментів, він виправив школу з гори до низу на свій кшталт, примушуючи всіх додержувати поведеного їм ряду. Кремезна вдача суворого навчителя, його слова повні сили практичного розуму, мали великий вплив на Олександра, як відповідні його розумній вдачі.

Вийшовши на університет і вперше опинившись серед найбільшого розруху нашої молодеччї, Олександро вже звик з погордою поглядати на її палкі турботи. Університет тоді вдавав більше у військовий табор: трохи не щоденні сходи з цілою бучою супереків, якісь таємничі громади, якісь розмови на самоті, папери що з рук на руки нишком передавали ся. А про те вже минала мана тих завзятих, трохи роззрунтаних поривань, що турбували наше суспільство. Навіть з катедри почули ся спиняючі голоси. І Олександро конче не схотів пристати до загального руху, але спочатку з цікавості та аби не розрадитись з товариством, не цурав ся ще тих сходів, де міркували ся чисто студентські справи. Одначе коли заводилась яканебудь гаряча розмова, він, навіть згоджуючись, слухав її з таким зарозумілим осьміхом, визирав з такою погордою, мов його забавляла дитяча завзятість того, що казав і мов сам тільки знав куди цікавіші речі, куди правдивіші погляди.

Та часто й ніколи було Олександрови поспішати за товариством. У його було кілька значних знаємців та родичів, що їх відвідувати звик він уважати за невідмінне.

Так склало ся що йому довело ся ззамолоду

доглядати свого й братового добра і з університету він порядкував спільною маєтністю.

Раз, коли товариство оголосило схід щось вже трохи не десятий у ряд, Олександро саме відібрав листи з економії і, заклопочений господарськими справами, зостав ся дома, а ввечері поїхав за порадою до одного знайомого пана-сусіди, що мешкав по зимах у тому місті.

— От лякувати Господеви, що бачу вас цілим, здоровим і не в острозі, — весело завітав його пан.

— А з якої-б речі мені бути в острозі?

— А ви й не знаєте? Та, правда, ви не були на вашому сході, і добре, — бо ось тільки заїздив до мене жандармський полковник та хвалив ся, що забрав той схід у холодну.

— Ет, погано. А що-ж їм буде? — спитав трохи з жахом Олександро.

— Байдуже! Прохолонуть днів зо два тай годі, — засьміявсь пан.

— Ну, то ще нічого.

— А вам що? Аже вас там не було.

— Як то що? Ви знаєте товариство...

— Годі бо лишень. Яке товариство? Ви живете не задля товариства, — задля суспільства, а, правду мовити, погаласали трохи, то й буде, — набридло вже...

Тут увійшов новий гість і розмова пересікла ся.

Олександро почував себе ніяково і почав був прощати ся.

— Куди ви? Я вас сьогодні не пущу, ви мій гість... — спинив його пан.

— Треба все-ж такп навідатись.

— Куди? Чи не до сходу?... Ха! ха! ха! — зареготав ся веселий сусіда, такою чудною здала ся йому та думка. — Ха! ха! ха! Чи не поїдете ще ви у холодну прохати собі там помешкання?.. Годі, годі! Кете шапку та ходіть краще забавляйте панночок,... то ваше діло.

І сьміючись він відібрав в Олександра його бриль.

Днів за двох справді випущено товариство з холодної. На сей раз з університету ще не вигонили, та вже похваляли ся, що вдруге так не мине ся, і з усього було знати, що на такі вчинки починають дивити ся суворійше. — В додаток виявило ся, що декого москалі, забираючи зі сходу, торкнули батогами а в холодній вперше обійшли ся з товариством неповажно. Студенти вийшли з холодної сердиті. Зустрівши ся з Олександром оден між їх напав ся на його з лайкою:

— А ви, Судинько, наче знали, що збирали ся скоїти наші урядники... Не ходити, куди кличе вас громадська справа, пїдло — намотайте се собі на вашого вуса! — сказав він Олександрови.

Це було з самого початку другого курса. Олександр вихований у школі, де звичайність вважалась за найпотрібнішу річ дуже розсердив ся.

— Будь ласка, добродію, сховайте ваші слова для себе. Я хочу, щоб зі мною поводили ся ввічливо, хто має до мене справу балакати.

Біля їх стовпило ся кілька чоловіка, і вони осьміхали ся, очевидячки глузуючи з Олександра.

— А чорт! Хвинтик!

— Ви не візьмете ваших слів назад?!

— І не подумаю.

— То будь ласка, знайте самі й перекажіть вашому ввічливому товариству, що Судиєнка ніколи вже не буде на ваших сходах.

Таким побитом Олександро розбратав ся з товариством і, хоч зразу жалкував на те, почувавочи себе ніяково поміж неприяних глузливих позирів студентів, а додержав таки свого слова. І його парубоцькі роки минули поміж людей дохожалих, за клопотами, яких не знало інше товариство.

Потроху вироблений їми погляд, а найбільше звичка, виправляючи таку окремість, начисто увільнили його від давніших турбот сумління. Так минуло чотири роки. Відібравши атестата, він не пішов далі науковою стежкою, не шукав собі жадного уряду і не зостав ся у місті, а поїхав зразу на хутір та заходив ся порядкувати господарством.

Про те й його не поминули деякі питання, що турбували тоді суспільство. Деякі книжки, деякі розмови, рух громадського сумління звернули його увагу на побит селянських робітників. Він осів ся на селі вже доволі сьвідомий, як живе ся простому людови і дома і в наймах, хоч знатє те й ставило ся більш на книжках ніж на справжньому житті. Ще з університету він не раз наказував вправителеви, щоб той впорядив в економії дещо з начитаного їм для поліпшення побиту наймитів. Але вправитель, хоч і не зла, та чисто практичної вдачі людина, не бачив жадного пуття у таких заходах та все відмагав ся то неможливістю, то деякими пригодами, що перебаранчали буцім йому вволити волю молодого пана, інший раз не зовсім і доладні вишукуючи на те виводи. Хто інший з вдачею більше палкою, з дужчою любовю до таких замірів може й посварив ся-б з їм, слушаючи його хитрувати відмовки. Та вправитель добре

Й чесно порядкував господарством. Олександро був йому вдячний за його господарування, тим він спокійно слухав ті відмагання, іноді тільки сьміючись нишком з боязкої упертости обережного вправителя. Він заспокоював себе тим, що так само веде ся скрізь і згодив ся з думкою задляти справу до часу, коли сам жити ме на селі.

Ідучи на село він ще думав про те, як стане в пригоді бідному людови, буде їх порадником і помагачем, направляти ме їх юридичні справи, корувати ме їх слабости, багато ще й іншого гарного діла, якого й сам він не зміг би сказати гаразд, марило ся тоді йому. Все те конче було не головна річ, головна річ його була власне господарство, але як любий спочивок, як розвага від клопотів, як втіха задля души — ті заміри займали чимале місце у його мріях.

Та навсправжки счинило ся не так. Не справили ся молоді заміри, не пішли вони далі думки, та маленьких полагод давнійшого ряду. Все те, виявилось, були прості мрії, що їм не суджено та й не можна було справдити ся. Тут на селі повсїчасний клопіт господарства принаджував Олександра все дужче та дужче до себе, а відносили до простого люду відбивали й хіть і спромогу ставати їм у пригоді. Він не чув ся і сам, як потроху весь погляд його на життя на той люд селянський переробив ся на новий кшталт. Часто стомлений клопотом Олександро не міг узятись до чужої справи; вдруге селянин, віками покривджений паном, бояв ся послухати його поради. Більш над усе, розради на ґрунті економічним не давали з'єднати ся їм і на другому ґрунті. Олександро був пан, найщирійшої води пан, ще ззамолоду звик він тримати ся чисто, багато та чепурно, гидувати неминучим народнім брудом, ще ззамолоду при звичаїв ся він поводити ся з людьми холодно, неприхильно, по формі, не схиляв до їх свого серця, не любив і єднатись з нерівнею. З та-

ким поглядом, з такими звичками він з'явивсь на селі як той камінь з другої планиди, що незнать відкіль заносить часом на нашу землю. Він був надто чужий між селянами, їх ображала його гордовита поміч і як сам він мало тямив їхню розмову і їхнє прямування думок, так і вони мало розуміли його. Кожен, видимо, винуватив за се другого, але мужик нічого не казав про те Олександрови, бо економічна залежність спиняла його, а Олександро частенько кидав мужикови докірливе уразливе слово. Те слово зривало ся поперед рідше, зривало ся тільки тоді, коли дуже втомившись, він не здужав осилити серце розумом, але згодом то стала вже звичка, то виробилась вдача поводитись з простою людиною, як старший з менчим. Звичка до влади виправляла владу, мов надавала на неї якесь право, а догадливий розум знайшов на те нові погляди з цілою зброєю приводів до їх. Стриваючись з народом тільки на ґрунті обопільного розладдя та неймовіства, Олександро й не здумав, що народ як те море єднає й перемішує в своїх хвилях найнесуміжніші поривання, а збирав до купи всі провини Грицька, Данила, Івана... і цілком звалював їх на нарід. Так не спізнавши його, він вже розійшов ся з їм. Вважаючи себе вище від народу Олександро не хотів його кривдити. Він виробив собі реґлямент як слушнійше поводити ся з їм, та розумом його не керувало серце, і реґляменти ті вийшли суворі, як закони Дракона. То тим більше, що відкинувши давні мрії, він зостав ся біля однієї справи — власного господарства. З сердитою упертістю завіряв себе Олександро, що єдина мета його, його робота — господарство — повинна йти як найкраще, що це буде той спиток, що через його він досвідчив ся, чи вдатний до діла. Те діло стало тепер його паном, його богом. Нчим не пошкодував би він задля його розвитку, навіть людьми. Робітники можуть мати свої скорботи, свої радощі, людські поривання. Йому

байдуже, — ті поривання не виправляють несправности. Робітник повинен бути машиною. А щоб жива машина не робила помилок, щоб покірливо слухала вона свого стерника, Олександро знайшов оден тільки вдатний спосіб: не давати волі серцеві, заорудувати нею рівно, неприхильно й суворо. Такі гадки не вжахнули його, вони скадали ся нишком, крадькома залазли в душу і потроху почали керувати їм.

III.

Давнійше життє Грицькове.

Грицькове життє пройшло зовсім іншим рядом. Роки йшли, а з роками змінювалися стосунки, поривання людські, зриваючи нові питання, виробляючи людей новою вдачею. Чи краще, чи гірше те нове становище, чи кращі чи поганьші ті нові люди — так треба, так велить історичний закон, без їх історія не зробить свого важкого, належного на той час кроку, без їх не справдять ся жереб народній!

Боротьба двох станів нашої громади, що зняла ся за часи університетських років Олександра, доживала кінця. Тепер очевидячки стало, хто з двох ворогів одужає, чия сила — і живо став спорожнятися слабійший табор. Замітаючи слід, викидаючи як непотрібне сміттє, свої давні мрії та думки, юрбами тікали з його люди. А той, що одужав, ще не заспокоїв ся; ще не прийшов час, коли дужий, — радий своєю силою, забезпечений, — заколиханий єю, ласкаво милує ворога. Викоренити, знищити саму згадку про його, загубити все, що хоч на крихту єднало ся з їм у погляді, — то стало метою часу. Тоді не шукали й не хотіли шукати середньої стежки. не дошукувались що правди було у ворога, не гадали хто перейшов край, а хто бажав можливого. Тоді розбили усю громаду на дві отари: шпаків і цапів, і всіх цапів нацькували вовками...

Та мета знівечила наші школи. Нещасна думка скрізь вбачати небезпешну крамолу примусила забути про те, що школа повинна виховувати в дітях честь і знаття науки. Про їх забули, чудна річ: їх навіть бояли ся. Дітий узято на підзор! Дітий оголошено ворогами уряду! Не треба було, щоб охоче з любовю вживали діти науки, щоб вони усю силу своєї любови до навчителя переводили й на її; хотіли, щоб вони вчили ся не задля науки, а задля остраху і, хто скаже, може й вчили не на те щоб знали, а щоб боялись! Учитель не сьмів сам на сам сказати своїм вихованцям слова по людському. Він повинен був поводитись з їми суворо без приязни, без любови; він повинен був тією сувороістю вплинути в дітях якогось, не знать ким вигаданого, хижого зьвіря. Він начальство, він уряд, — і підданець школяр під його палицею мусить виявити свою прихильність до вживання палиці... Гриць саме був тоді в гімназії...

Так не скрізь стало враз. Якийсь новий дух дмухнув здалеку, з самої гори, з далекого осередку державного кола. Хвиля по хвилі розбігав ся той струмок на далекі країни, як вода від киненого в ставок каміння. Вже в середні давно призвичаїли ся до нового ряду, вже давно там все втишило ся та йде на новий лад. А країни ніяк не хотять покорити ся новому руху; треба часто особливого всилування з гори, цілої бучи гніву та кари, аби викоренити неслухнянство глухих кутків на далеких країнах. У Москві, Петербурзі, Києві вже давно школярі приборкані, задавлені дисципліною, а в маленькому повітовому місті, де вчив ся в гімназії Гриць, школярське товариство гуляло вільною волею, як колись то преславна бурса. Никати гуртом по вулицях, сполошити заспаних городян гуртовим сьпівом, вертаючись опівночі з далекої гулянки, завести танок і сьпіву навіть у самій школі, нацькувати в гурті глузом неприязного навчителя, або відброїти

його гострим словом, не вчити загаданих лекцій, не додержувати форми, збиратись на читанки — все те було пайзвичайніша річ у тій маленькій гімназії. Гриць зазнав ще часи тієї вільної волі. Чого тоді не завела молодеча: спільну книгозбірню, спільну позичкову касу, гуртові вимагання вільгот від начальства... Та, коли Гриць був вже у семій клясі, як вітром рознесли всі ті давні поведенці. На очех його оден по одному позлітали з посад і директор і кільки чоловіка вчителів. Багацько школярів повигонено з школи. Наїхали якісь офіцери, чогось шукали, чогось допитували ся, скрізь нишпорили та садовили молодісїньких хлопців у острог. Довело ся посидіти й Грицькови. Коли трохи заспокоїло ся, коли перебрато й перечищено усю школу, тоді повело ся усе інше, по новому. Важко було зносити хлопцям нові звичаї.

Ще змалку Гриць був тиха, добра дитина. Живучи самотно на селі, без товариства, на руках в старенької тітки, що не пускала його гуляти з селянськими дїтьми, дитячі роки просидїв він над книжкою. Ввесь день нїкав самотне по великих похмурих покоях, та або зачитувавсь романів Омара й Майн-Ріда, або часом забе ся нишком у хату, де сидїли покоєві слуги все старенькі доходжали, тай слухав що розказують вони одна одній, згадуючи давнїйші роки, або народні казки й повіря. Змалку якась тиха, смутна думка так і сьвітилась йому в чорних, часом гарячих очех. Тільки в школі тай то в старших клясах він мов відживїв зразу. Коли вперше товариські розмови, нові гарячі книжки про правду та щастє людське торкнули ся його души, з невимовною радістю почув він на серці жадобу жити не так як досї, а жити й робити діяльно, просторо й весело... Мов квітки зацвіли йому на серці, і він увесь кинув ся до громадських справ товариства, аж товариство сьміяло ся з його палких поривань. Чи треба було зібрати вбогому гроші, чи ку-

пити нових книжок до книгарні, чи зібрати товариство на розмову, чи посваритись з навчителем за яку неправду, скрізь охоче, своєю волею, виривав ся Гриць... Що було йому робити тепер серед нового становища? Він ніколи й дома не чув докірливого слова, найменша нагадка про яку провину турбувала його муками щирого каяття. Тим холодна, неприязна суворість була йому даремним мордуваннєм, ображала його. Правда, Гриць не сердив ся на напасника, він більше соромив ся за його, та не звиклий ховати ся з думками не міг не сказати кожному що вважав за правду. Давнійші вчителі сьміяли ся нишком, коли він, ще маленький школяр, підводив ся тихенько на лавці й тихо та ввічливо, чи за себе чи за товаришів починав висловляти навчителеві, що той счинив не по правді. Тоді ще з його сьміялись... Коли він став більшим, дехто з старших бояли ся, соромили ся, дехто поважали його. Тепер була уся відповідь: „Не разсуджать!“ „Не разсуджать“ він не зміг то й мусів перейти в другу гімназію. Там не були старі звичаї і він добув останні пів року. Ці пів року між незнайомого нового товариства надали йому багацько гіркої самотньої думки, а гарячий огонь його чорних очий, що так весело розгорів ся був за останні часи, знов став потроху згасати.

Вибитий з милого йому кола давних товаришів, Гриць дотягував гімназіяльні роки аби дотягти, тішачись однією думкою про університет. Там у тому новому житті, марило ся, знайде він собі справжнє діло, справжнє щастє. Так колись то хвалили ся й ославили ті, хто вперед вийшли з гімназії. Та тепер ішли вже інші чутки. За останні роки студенти навідуючись до дому не хвалили ся більше своїм життєм, навпаки, багацько хто бідкали ся на його, але бідканнє те мало звертало увагу Гриця. Якось не нялось йому віри, таї правда ніхто з їх не виявив

виразно, чого їм не доставало в новому житті. Щось не так, як бажалось, щось не так як марилось, щось безладне, безпутне, — а що, не видно з їх розмови. А й справді якийсь туман налягав, якась хмара находила. Чудна річ, почне хто казати про життя своє студентське і не чуто вже у розмові його тієї живої сили, що блищала у колишніх оповіданнях. Пильно прислухався Гриць до тих чуток, пильно перегадував він усе, що виявлялося у їх і сумно ставало часом на серці. Але віра, молода свята віра осьміхалася та тішила його, малюючи рожеві малюнки щастя, й не звіряв ся він на бідкання товаришів-студентів...

Туди, туди, швидче туди зза цих темних дверей гімназії!

Настав жаданий час. Гриць скінчив гімназію і поїхав у велике місто.

Коли віз залізничі підкотив Гриця до великого міста і вкупі з цілою юрбою незнаємих людей виплюнув його на вулицю і коли він опинився між тією юрбою, де кожен наввипередки, штовхаючись поспішав десь не вважаючи на другого, він почув себе наче загубленим. Непривітно вражали його й байдужий заклопотаний вигляд людей і їх хижі шарпанне оден одного і темний, нечепурний обідраний колір усього малюнку, де, як у купі сьмітте, блищали і роскоші й злидні. Дим, стугін, галас мішалися й різали й очи й уха. Непривітно привитало Гриця велике місто, ще непривітніше привитала його „Alma mater“.

На самих дверех університету Грицька стрів невимовно пишною постаті москаль і оглядівши його з верху до низу, сердитим голосом висловив Грицькови, яке непотребство счинив той, убравши ся в українську сорочку. Се було перше митарство. З рук на

руки передав москаль Гриця субінспекторови. У великому вбраному покою за столами іншало ся їх кілька чоловіка на високих стільцях, а не було й поганенького про студентів. По всіх покоях та коритарах великої будівлі університету висіли поприбиваті довгі друковані папери з наказами студентам про волосєь, про вбраннє, про таке інше...

Нікчемні порожні накази, докучні як комарячі сьпиви над ухом. Обдивившись Гриця і щось записавши у товсту книгу і навіть нічого йому не сказавши, нестотно як те роблять господарі, оглядаючи свій табун, відпустив субінспектор Гриця. Він увійшов до великого покою, де як у вулику бджоли, товклось сот із три студентів юридичного виділу, на який записавсь і він сам. Великий натовп молодого люду, між який умішавсь тепер Гриць, чудна річ, не виявляв зовсім молодой веселої спільности, не знать було навіть і охоти до товарнєського єднанья. Порозбивате на маленькі купки, очевидячки давно знаємих, товариство базікало й реготалось, та чим бавили ся вони то були питання цікаві тільки для їх самих. Кожен незнаємий хто не тільки-б устряв до їх розмови а навіть став близько, або надійшов розпитатись про віщо, трівав ся не надто привітно, й холодна досадлива на турбуваннє відповідь відбивала ся неприязню та боязкою обережністю. Не стало вищих жадань у товариства, не стало й звязку, стратило ся й братерство між їм. На усіх була ознака офіцьяльности, що за нею даремно силкували ся сховати обоцільну боясть та неймовірство. Розмови, що їх доводило ся чути окрайками, все були про дівчат, про пияцтво, про яку уличню бучу, або крутили ся біля урядових посад, біля роздобування гроший або таких-сяких правничих каверзів. У Гриця було кілька давних знаємців-студентів усяких курсів та виділів. З їми він бачив ся часто, все то були щирі, гарні, розумні хлопці, всі вони любили ся щирою приязню, але — такий ознак

часу, — їм часто зійшовши ся нема про що було розмовляти. Гриць хотів був зладнати гуртові читанки, але читанки ті якось самі не зладнали ся й найчастійш коли сходили ся приятелі вони посилали по пиво й горілку і, коли чарка обіходила коло, тоді ставало веселійше на серцеви, тоді вільнійше повертав ся язик, метчій метушили ся думки й веселійше ставала кумпанія. Тут Гриць вперше й привчив ся вживати чарчину. Довго тягли ся студентські роки. Гриць то ховав ся на самоті та ковтав книжку за книжкою, пролежуючи з нею і день і ніч, то нікав по місту сам або з приятелями по кавярнях, шинках і гульбищах, або кидав ся шукати нових знаємих. Він заходив і у багаті покої, та там його гнітила туга, він зазнав славетних письменників і вони витали його як свого й чимало вечорів прослухав він їх нові твори й їх змагання, він допоминав ся навіть таємничих незаконних братань, та скрізь ввижала ся йому ознака віку його сїра, безколірна, гидка пудьга. Скрізь люди ходили як мерлі без волі, без думки, без мрії, без широкого заміру, заспані з безнадійно звислими руками. Скрізь житте ледве плинуло мов та каламутна застоюна водотеча у гнилій твані а нудьга, туга й смуток як густий, непросвітний туман налягли й сповили землю, а між тим туманом ледве видко никали зомлілі, захлялі люди.

Важко гнітюче почутте винїс Гриць з свого студентського життя. Як важка мара, згадувало ся й давило воно його. За ці роки він набачивсь, наслухавсь доволі й прич смутку нічого не винесло його серце з цього, як кажуть, повного кипучої діяльності городяньського життя. Втїкти відсеї, знайти собі хоч не щастє, а спокій, заховавшись у селянську пуцу, то стало метою й надїєю Гриця. Зоставши ся на самоті з власними думками він тільки й жив мріями та міркуваннєм. Не задовольнене бажаннє щастя поклато сумні колїри на його свїто-

гляд, хоч невиснуха робота думки, звертаючи увагу на „причини“ наддала тому смутку тихий все виба-чаючий спокій. Як те завжди бува з людьми, хто не знайшов долі навколо, він з тим більшою щирістю споетизу ав несвідоме. Жадоба щастя наткнула йому такї мрії, як наділяв вона їми усіх хто не втратив ще останньої надії. Ті надії може й під впливом сучасного громадського руху обернули ся на село та нарід. Довгі роки визволяючись від туги тільки своїми мріями, він конче закохав ся у їх дужче, ніж то міг би хто інший, хто мав більше у власнім житті.

IV.

Пригода Рівчацької громади.

Прибувши до дому, Гриць не зразу узяв ся до господарства. Він ще відпочивав придивляв ся до селянського життя та їздив з першими візитами до сусід. Олександро як і давнійше, доглядав усе сам. Обидва брати жили дуже добре та любили оден одного, тим сварили ся вони дуже зрідка, хіба трапить ся який вже нагальний привід. Все-ж велика відмінність вдач та поглядів викликали іноді невеликі розради. Так трапило ся навіть і цієї весни, ще як Гриць не скінчив університету, а приїхав до дому тільки на великодні Святки. По весні рівчацька громада [Рівчак -- так звалось село де жили Судинки] що року приходила до панів умовляти ся за випас своєї худоби, бо як власної землі було омаль, то толоки їй нестачало. Повело ся здавна, що за той пастівень люди відробляли панам косячи та звозячи хліб по скільки там від товарики. У цьому році, поміркувавши, Олександро підвищав той відробіток, загадавши відробляти не по 15 сажнів, а по десятині від кожної худобини*).

*) По наших місцях весь степ по економіях розрізує ся на лани по 6, 8 або 10 десятин, так, щоб у кожному лану, хоч з одного боку було 120 сажнів. Звідти беручи десятигу вдовж на усі 120 сажнів завширки лічуть у їй 20 сажнів. 15 сажнів= $\frac{3}{4}$ дес. 10 сажнів= $\frac{1}{2}$ дес і т. д.

Рівчацька громада зійшла ся до зборні.

— Що-ж це буде! гомонїла громада, а найбільш над всіх Пилип Горленко. — І так вже не можна на свѣті жити, землі нема, гроший чорт бачив, тільки на пана й робимо, а він ще вигадує відробітки підбільшати. Не хочемо відробляти сього лишку хай він подавить ся з своєю толокою!...

— Не хочемо, — сердито обізвався дід Микола Можаренко: — що-ж, хай поздыхає скотина, або хай землю гризе на громадській толоці...

— Диво! Чи тільки й свѣту що в вікні? Підемо до Крутена, до Сайчевського, — згадували сусідніх панів. — Побачимо ще тоді, як він з своїм хлїбом у кошовицю управить ся.

— А скотину за десять верств гонити меш? Тай там вже з давніх давен таке здирство поведо ся, як се й наш пан надумав.

— Чого ти оступаєш ся за свого пана, мов за рідного батька? Чи він тобі гроший дав, чи може корову?...

— Хай вони тобі виказють ся!

— Виказють ся та не мені. А чом же ти на панову руку горнеш?! Що з того, що так само заплатимо, та не дурно, бо й нашого навчимо. Знати ме вдруге, що й нами не поковерзує, не буде вирвами відробітки підвисчувати, як хлїб у степу погниє.

— Гріх так, синку, — відказав старий; — хлїб Божий дар.

— Божий дар та чортови впавсь.

— Та воно так, -- загомонїла громада.

— Ну тай нема чого довго базїкати; ходїмо до Крутена!

— Все-ж таки треба попереду ще до свого пана навернутись...

— На віщо се так?!

— А може він прочуняє ся та скине.

— Діждеш ся, як-же! Ось слухай, старий, не збивай бо людий!

— Тай дома воно все спосібнійше.

Знов зняв ся галас, за гомоном не можна було нічого розчовпати, хто куди верне. Але згодом погодили ся ще раз з паном побалакати, а вже коли що, то шукати вільнійшого місця.

Громада посунула до покоїв. Олександро вийшов на рундук, поздоровкавсь; люди покидали шапки.

— Надягайте шапки... А що треба?

Минуло кілька хвилин мовчки.

— Ну? — спитав вдруге Олександро.

Декілька чоловіка загомніло.

— Та не усі враз! — спинив той.

На перед висунув ся Микола Можаренко:

— Ми до вашої милости. Чи не можна-б, паниченьку, скинути отой лишок з відробітків?

— Який лишок? Я ніякого лишку й не правлю.

— Та що загадали оце відробляти за худобу вже не бо 15 сажнів, а по десятині.

— Аже-ж так скрізь навколо. То й давно вже треба-б вам так відробляти, а ви й тепер бідкаєтесь.

— Не ламайте бо звичаю, паничу! Як воно з давна повело ся, хай так і буде.

— Е, який ти чудний, Миколо! Податки ростуть, усе подорожчало, ціна на землю побільшала, а ти хочеш щоб я те саме з вас брав! Яка-ж мені була-б користь? Користнійше було-б на оранду землю пустити, або й самому усю поорати. Мені й так не вигіда, а тільки вас жаліючи худобу приймаю, бо вам нема де з нею подіти ся.

Дід Микола й надто не няв віри панським словам про невигоду. — Бреще, вражий син, — думав він нишком, — без нас із хлібом не виправить ся. — Та сього-ж казати було не можна, тим низенько вклонившись, промовив він улесливо:

— Що там, що земля подорожчала, аже вона в вас, хвалити Бога, не куплена. Ніде не діла ся, скільки було, стільки й є.

— Не плещи, дїду! Ми з тобою зза кутка не прибиті, обидва тямемо у чому тут річ.

— Ні, воно таки, їй Богу, так! — спробував Микола остатній довід.

Почуло ся ще кілька голосів, що встряли до розмови:

— Їй Богу таки, паничу, так!

— І що його там. Як було, так хай і буде!

— Та так нам буде кривдно!

— І що воно за напасть така?!

— А коли кривдно, шукайте толоки де інде!

Скрізь тепер так.

— А в нас хай буде інак!

— Ні, і в нас так буде. Та мені ніколи довго балакати. Хотите беріть, — не хочте ідїть до другого. А тільки, як і там не згодитесь, до мене не вертайтесь; я не прийму, бо зараз шукати му більше строкових та орати толоку, — й Олександро намірив ся йти до покоїв.

— Слухайте бо, паничу!

— Нема чого менї слухати, сказав ніколи, — інакше не буде.

— А так не прийде ся!

— То ваша добра воля, — тай подав ся.

Громада ще постояла трохи коло рундука, хто чухав ся, хто бубонїв. Усї позирали сердито. Подекуди чутно шопотїли.

— Такої напасти ще й не було.

— Це дожили ся!

— Чи довго-ж тут стояти мем? — сказав вже хтось нарешті.

— А й справді, чого стояти?

Громада подала ся від покоїв та, надійшовши недалеко, люди знов збили ся натовпом у юрбу й почали гомонїти, почали ся змагання та суперечи.

Багацько згадувано й Олександра, кожен раз прикладаючи не дуже ласкаве слово, а все-ж таки поглядали навколо, щоб хто не почув та не приставив у покої. Нарешті вже порадили ся йти до сусіднього пана Крутена.

V.

Пан Крутен — маршалок повітовий.

Пан Крутен, старий та підтоптаний удівець, був доволі багатий сусіда Судиньків. У тому повіті він правив за маршалка, бо маючи дуже хитру вдачу верховодив на повітових збірнях. Було заздалегідь ще перед виборами оббіга усіх та де улещуванням, де хисткою казаною про усякі громадські непорядки (бо був собі нівроку розумна людина) а де й обітницями; а поверне так, що, що там кажи, а накидають йому у коробку біляків та й опинить ся він на вдововижу самим громадянам на звиклій посаді маршалка. Був він хитрий з біса і по вулишному звав ся старою лисицею; та й личила-ж йому така назва, — пришила ся мов квітка!

Був ще він малою дитиною, коли вмер його батько, значний петербургський урядник. Як часто бува, поки жив він, родина зазнала й завикла й до шани й до роскоші. Вмерши, покинув він їй самі тільки злидні. Відміна була дуже раптова й важка, а давні приятелі не забарились забути про колишнє братерство. Ледве вблагала мати, що за їх причиною узяли сина на скарбовий кошт до науки у корпус. Тут як вдатний до вчення був він між першими. Вже й у школі, обертаючи ся між багатим товариством та це відбираючи з дому ніяких гостинців (бо мати, бідуючи сама, наділяла й його тільки порадою усіх слухати ся, усім ставати у пригоді, до усіх

прихилати ся, аби за їх причиною вибити ся в люди], викохав він собі велику заздрість. Вийшовши на офіцера ще зовсім молодим парубком, він тільки й дбав, як би швидче розжитись. Але надто палко узявшись до діла, він помилив ся і, як то кажуть, проторгував ся. Дуже гарний із себе, міг би він знайти й кращу жінку та йому не хотіло ся гаятись і от підхопив він собі вже літню та дуже погану панночку, в додаток, злу, лукаву та сьвятобожну. Мав він надію прибрати її до рук і подарувати її добром. Як здумав, — і може так би й було, та на лихо собі, будши великий ласун до дівчат, якое не вестеріг ся тай потрапив на очі жінці з своїми залицаннями. Зненавиділа його з того часу жінка. Ще й поперед мордувалась вона, бачучи свою незграбність. Після цього-ж образила ся страшенно на чоловіка, дихала на його полум'ям, та, вдавшись ще дужче до сьвятобожства, наважилась помститись на чоловікови щоденним доріканням своїми грішми. Загонила вона його у церкву, примушувала вистоювати цілі годни навколүшки та додержувати пости, а він, начитавши ся Вольтера, забув ся як і молитись. Набрала до покоїв найпоганіших дівчат; стерегла його кожен ступінь; давала йому грошей на руки лічбою та скупю, кожен раз вихваляючи свою добрість і вимагала, щоб їй доводив куди витратити яку копійку. Було, приїдуть гості, гине ся Крутен порядкувати, щоб давалось закуску а вона й шпигне його привселюдно: „Чого се так клопочетесь, чи не на свої гроші де купили закуски?“ Терпів, терпів бідолаха — не хотіло ся кидати грітого місця. Він вже звик був думати, що знайшов собі житло, звик вже вважати жінчине за своє, думав, згодом воно перебуде, мине ся; та не минуло ся, що день стало йому гірше. І от покинувши жінку помандрував він світ за очі шукати долі. Десь примазав ся до якоїсь молоденької пані; та узяла його за вправителя, а він цілуєчись і женихаючи ся з нею, тим часом так щільно при-

став до діла, що обчистив її як знав і тоді повернув ся до дому, натоптавши тугенько кишені. Зразу почались нові сьпіви. Купив він собі маєтність поруч з жінчиною, виправив її до себе, та з нею не жив, а навів повну господу дівчат і хороводив ся з їми перед жінчиними очима, допікаючи їй чим тільки здолав. Жінка з свого боку не давала йому спокою, наводила повен дім попів та ченців, правила молебні; курила по всьому дому ладаном, а як не було попів, увесь день никала по покоях, скрізь лаялась, гримала, бубоніла... Зняв ся у їх на господі прямиий Содом і Гомора. Так жили вони, поки років за пять не вмерла жінка, мов той кіт та собака у одному лантусі. Тим часом Крутен почав господарувати. Поки було кріпацтво обчистив він добре своїх мужиків, ошукав їх якоесь то на наділах; а після кріпацтва такими-сякими штуками, вже як кажуть не дуже то чисто, надбав собі чималу худобу. При старости літ позадавав усі маєтности на посесию, а сам кинув ся до громадських справ, бо був великий самолюбєць і схотїлось йому хоч на старість зазнати шани та чести.

VI.

Стерня добра, а коле.

До сього пана Крутена й подалась рівчацька громада шукати собі толоки. Боязкий був нівроку пан Крутен, все ввижали ся йому бунти, тим побачивши у своєму дворіщі велику юрбу незнаємих, та з переляку не вгледівши, що більша частка їх іде без шапок, він трохи злякав ся. Я й забув розповідати, що пан Крутен усім серцем хилив ся до порядку та спокою і дуже ненавидів бунги та бояв ся мужиків, поглядаючи на їх мов на ту діжку пороху коло запаленої губки. Він скрізь проводив ту думку, що ми дійшли вже до самого краю загину, ставмо над безоднею, що чи так чи сяк, а треба спиняти та втихомирювати того дикого звіря, що звуть мужиками, бо вони так і горять лютою пімстою, аби знищити ввесь прибуток цивілізації. Тим то треба забрати їх добре до рук, а як, здавалось йому, ніхто ще сього не зробив, то, живучи серед самого огнища бунтів на селі, забезпечував він себе тим, що замикав свої двері на десять засовів та трусив ся від ранку до вечора. Нешкодливе й діло! Та лишим людям треба чухати язика, глузуючи з бідного дїдуся, що живе собі нікого не займаючи та всім зичить усякого добра. Так, наприклад, Гриць Судяненко скрізь по людях сїв таку нісенітницю немов старий Крутен тим найбільше боїть ся мужиків та

кохає ся у порядку, що й сам зна чие сало з'їв. Багацько ще й іншого верзе Гриць про пана Крутена, так що часом і треба-б розсердитись, та як Гриць молода людина, а його родичі мають аж шість голосів, то пан Крутен за своєю добрістю вже вибача йому такі пльотки.

Роздивившись перегадом, що до його у двір зайшли не бунтарі і не гайдамаки, Крутен заспокоїв ся та став такий сьміливий, що вийшов до людей на рундук і казав собі винести ослонець.

У розмовах своїх з простою людиною він завжди вдавав великого милостивця, балакав мов щирий батько з малою дитиною, доводив усе так розбірно та повагом, найпростійшу річ викладав у подробицях, по десять разів з тихою вимовою торочив теж саме, ніби бояв ся, що не розчовпають його мудрі теревені.

Та тим часом він ніколи не забував викрутити що з кого зможе; до того часто сердивсь, а розпалвшись зовсім не додержував ввічливости, а ляв ся так таки добірно, як часом і перепічайки по базарах.

— Що скажете, друзі мої? — почав він, умотивившись на ослінці. [А мостив ся він дуже довго].

Громада загомніла.

— Тихше бо, тихше! — мов недужим голосом застогнав Крутен, затуляючи уха руками: — Хто небудь оден; так не гаразд, друзі мої, гомоніти. Що з того буде? Ні я не почую, ні я не зрозумію. Ви-б обібрали кого, навчили його що казати, тоді і йшли-б. Я-б вас довго й не барив, зразу-б виявилась уся справа.

Громада мовчала, чухаючись, хоч і дуже не подобалось їй се патяканне.

— Ось бачите, що вам треба було самим повершити ваші справи, тепер мушу я за вас порядкувати у вашій-ж справі. Так, як бачите, не можна, не можна ще вам без нашого брата обійти ся. Тільки трохи

яка штучна справа, зараз треба когось, щоб вами порядкував... Ну, виходь же котрий, хто тут з вас розумніший? Ну хоч ти! — назначив він Миколу Можаренка. — Кажи чого вам треба, чого до мене прийшли, та кажи не цур дурня, а попереду краще перегадай що й до чого та як казати, щоб було до ладу, та кажи повагом не хапайсь! — розвозив старий Крутен.

Можаренко, вийшовши наперед, низенько вклонився.

— Так, — з утіхою промовив Крутен.

— Що кажете, паночку? знаєш, що

— Кажу добре, що ти ввічливий; треба вклонитись як починаєш балакати.

Микола не радий вже був, що й спитав, бо й так набридло слухаючи, а тут вже й до діла йшло та сам з власної дурости напрохався слухати балачок. Та на сей раз, дякувати Господеви, Крутен швидко замовк.

— Ми до вашої ласки, чи не пришили-б ви... — почав знов Микола.

— Потривай, потривай: як тебе звать?

— Миколою.

— А на призвище?

— Можаренком.

— А відкіля ти?

— З Рівчака.

— Я-ж тобі казав, щоб ти не поспішав, а краще десять разів поміркував як казати, аби тільки до ладу вийшло. А чи воно-ж до ладу? Я ще й не знаю і хто ти і відкіля ви, а ти мерщій щось мені верзеш!.. Ну, то що тобі треба?

— До вашої милости, чи не прийняли-б ви худоби на пастівень?

— На пастівень? — промовив тихо Крутен і щось блиснуло йому у очех, а сам він замислився та жував губами.

— На пастівень? — перепитав він знов: — І чом було, друзі мої, не прийти вам днів з троє ранійше, поки я не приймав ще своїх. Я-б раднійший був узяти вашу скотину. Ви може чесні люди, а мої то то чисті розбишаки. Я вже не раз зарікався з Їми справу мати, та тільки за добрістю своєю і досі ще милую...

— А так, пане, так, хіба-ж ми не знаємо... Усі свідомі які тут люди на вашому хуторі, — почувся ззаду облесливий але грубий голос Пилипа Горленка...

Дід Микола похмурился; сердито скинувши оком на Пилипа, він почав:

— Е, пане, в вас, дякувати Господеви, знайдеся місце і для Їх і для нас. Прийміть, будьте ласкаві, уклонився він знов, а ззаду почулося ще кілька голосів.

— Е, ні, ні, не знайдеся, та мені більше й не треба. Але-ж я не писав ще ніякої умови з своїми селянами, то, як хочете, на вас я уважу. Їх худобу, щоб знали як шануватись, я не прийму. Тільки ви повинні будете відкосити не так, як я віддав своїм по десятині, а по десятині й п'ять сажнів за штуку.

— Змилуйтесь, пане, дуже дорого буде.

— Ні, інакше не можна.

— Адже-ж ви з Їх брали по десятині, то так би вже й з нас...

— То я так на своїх людий зглянувшись їм поступаюся, а вам же з якої речі подарунки робити му?! Йдіть до свого пана! — відказав Крутен, добре розваживши, що мабуть в Рівчан якийсь нелад став з своїм паном.

— А й так же не можна дорого, — загомоніло кілька голосів.

— А кому дорого, йди к бісу! — розсердився Крутен, — а хто надумаєся, приходь. Так, як сказав, прийму, а то ні по що сюди й рипатись... Та йдіть собі та думайте, а мені ніколи з вами базікати, — та з тим подався до покоїв.

Громада опинилась сама. Чого хоче, а сього таки не сподівались. Постояли люди біля рундука, мов дивуючись на таку пригоду, тай подали ся мовчки, не знайшовши що й казати. Та далеко не відійшли, схотїлось таки побалакати.

— Ну це привів, Пилипе, спасибі тобі! — промовив хтось.

— Що там привів? — огризнув ся Пилип тай став.

За їм повставали усї; громада збила ся в купу; почали змагатнєсь.

— Як то що?

— А так що що?!

— Бач, мов і не тямить!

— Мов мала дитина!

— Хоч не мала, а не знаю чого ви на мене визьвірились.

— Не зна! Набалакав: ходїм до Крутена, привів. Прийшли його теревенї та лайки слухати. Може тобі схотїлось, а нам то й не треба-б.

— Та й день дурно прогаяли.

— Тобі, аби день!

— День не день, а бесїда не весела.

— Дива знайшли, що на сучого сина наскочили.

— То на біса-ж було до такого йти...

— Ет, що не кажіть, а на мене краще оттут по двацять пять сажнів відробиги, ані ж дома по десятині. Хай сей рік побїдуємо, та хоч навчимо свого пана, щоб не вчив ся здирствувати.

— Ого! го! го! — загула громада.

— А чому-б і не так.

— Заходили ся-б з дурочів на свою голову зайве накладати; думаєш, він наймитів на свій хлїб не знайде?

— То як ви дурні свої користи не тямите, то й цур вам: лїзьте у пастку!

— Ти сам розумний!

— Не звертай бо свої болїсти на других.

Аж ось трапилась зовсім несподівана річ. З грунком розчинилось вікно у панських покоях і висунула ся голова старого Крутена. Рота йому аж скривило, весь він посинів та зацінив ся і хто його зна чи почув він про віщо тут балакалась, тільки посатанїв так що й ну.

— Йдїть відсеіль геть! Йдїть к бісу! — гукав він на весь двір скільки здужав. — Щоб і слїду тут вашого не було! Ач, знайшли сякі-такі місце для базару!

Тодї-ж таки вибіг на рундук льокай, та ну й собі погукувати. Громада здивована оглядалась, що воно за голос, нарештї вже розчовпавши, куди воно йде ся.

— Он бач який! — зашопотїв дехто.

— Побожний як Св'ятого Юрого кінь.

— Та цур йому; ходїмо!

Громада рушила з двору.

— Що-ж тепер робити?

— А що: ходїмо до свого пана.

— Тепер так до його й потнеш ся.

— Та вже-ж не з'їсть.

— А як не прийме?

— Чому не прийме? Випрохаємо.

— Наш ще, дякувати Господеви, не гакий чорт як се.

VII.

З якого видно з чого й на віщо сердив ся пан.

Тим часом Олександро вже довідав ся про все. Тепер бо так повело ся, що аби тільки що зробиш, вже хтось та знайде ся, а в уха приставлють. Не вправила ся громада й за царину вийти, а тітка Мокрина, така там цікава була собі на весь Рівчак, прибігши у покої по солому позичити дозимуватись, розплескала ся мов та квочка. Що, заведено, рівчацькі пани і так позичають кому треба, так ні-ж так, щоб безпечнійше було, треба ще плютками своїми піддобритись. Ото-ж тітка Мокрина прибігши у покої й завела :

— І що вони собі думають оці лодарі наші селянські? Я вже й не знаю і з чого й до чого й куди воно йде ся! Що ви собі думаєте? Оце йду, коли бачу суне наша дурна громада. Я до їх як до добрих : куди се ви, панове громадо, простягли ся? А вони з дурної голови, або з перепою, еге-ж з перепою, бо там же паницї, так Господи, як ревнуть : — До старого Крутена за пастівень єднати ся. — Я так і зомліла. Бога бійтесь, кажу, чи воно-ж кінець світу чи що, що ви вже своїх панів цураєтесь, потягли ся не знать куди попід чужими тинами тинятись. Так де-ж пак, мене не слухають ще й на глум узяли... Так я на їх тільки пху, та це йду та журю ся, бо й мого дурного Хому потягли. Я йому : Куди ти, стара собако, паскудна? -- вибачайте не при вас кажучи. — Зо-

ставайсь, хоч ти дома, сиди та не рипай ся! А він ще на мене грима... Дурний же він, дурний зроду. Його на що призведуть туди й лізе. Нема голови своєї в сякого-такого сина, а мене й слухати не хоче... Та ви вже, будь ласка, паничу, прошу вашої милости, будьте такі добрі його помилуйте, бо він же таки зроду дурний... Ви вже нашу худобу прийміть та на нас не сердьтесь, бо не зі зла, а власне з дурної голови, мій чоловік таке скоїв, а я його й сама допечу... Та ще будь ласка, паничику, позичте мені оден возик соломи так невеличкий, а то-ж прямо нікуди з скотиною подітись. Сказано лихо-ж нам, лихо бідним, дожили ся вже так, що ані травини, ані билни; і хто його зна, що його робити і що воно далі буде...

Оттак цокотіла тітка Мокрина, стоячи перед Олександром та раз-у-раз ухиялючись йому низько.

— Ну годі, тітко! — сказав, наслухавшись Олександро. — Оце візьми квіток, дадуть соломи. Тільки-ж гляди вернеш, або відробиш на поденщині, я й у книжку записав... А тепер іди; там дівчата саме пють чай, то й тобі всиплють.

Тітка Мокрина була трохи до покоїв вхожа: за старих панів була вона пекаркою, та й тепер двічі на тиждень ходить цекти панам хліба, тим то й сadowлюють її інколи пити чаю, тим вона й вивчила ся так сьміливо брехати перед панам.

Олександро, почувши Мокрині пльотки, дуже розсердивсь і як завжди, коли його що турбувало, заходив швидко по хаті.

— Обридли мені оці штуки нашої громади. Усі ці толоки, відробітки зовсім не користні речі, вони перешкоджують тільки повести гаразд господарство, як навча агрономія, — думав він; — я тільки все жалкував, усе панькав ся з їми, поступавсь задля їх своєю користю, а вони замість дяки

вивіряють мене, стережуть ся мене мов злодія. Ну та як так, то я вивчу їх; знаю що віддурають ся своїх вигадок. Як хотять, хай з своєю худобою обертають ся, а я не прийму, годі вже!

Надумавшись так, Олександро трохи заспокоїв ся, але як голінний вояк перед війною петерпляче чекав, коли громаді знов трапить ся діло до його та достане ся йому виявити своє серце. А така нагода впала ся ранійше, ніж він сподівав ся.

Вже у вечорі повернула ся громада від Крутена й подала ся просто до покоїв: бояли ся, як би й справді не приставив хто паничеви про їхню мандрівку. Та як ми бачили, поздоров Боже тітку Мокрину, Олександро знав вже усе.

Ставши біля рундука громада вирядила до покоїв двох післанців попрохати пана на розмову. Люди змовили ся не давати знаку, що були в Крутена, то кожен і піклував ся визирати спокійніше сьвятим та божим.

Олександро вийшов та не схотів і слухати.

— Коли хотіли моєї толоки, не треба було до Крутена ходити.

— Та же ми й не ходити... поткув ся було хтось відбріхуватись.

— Дядькови своєму розкажи, буцім я не знаю...

— Оттаке набріхано! — вже зовсім несміливо відмагав ся той, але другі, бачучи, що так не може ся завели вже інчої:

— Що-ж тут такого, паночку, що до Крутена ходили? Заведено, кожен шука, де-б краще та дешевшенько, а-ж вам з того нема ніякої шкоди!

— Ну, годі! Мені не личить своє слово ламати. Сказав раз, так і буде.

І Олександро обернув ся йти до покоїв.

— Стійте бо, паночку, ми вже згодні й по десятині.

— Знаю, що ви згоджуєтесь, та я ні...

— Так чого-ж ви хочете?

— Нічого.

— Ми вас зверх того ще колиє і у сьвято послухаємо, тільки прийміть, Олександрє Михайловичу!

— Дурень ти! Хоч позолоти мене усього, мене тим не підманеш. Як сказав так і буде, — гримнув Олександро та з тим і подав ся.

Громада зовсім зажурилась. Виганявши дурні-сїнько цілий день та вигадавши замість користи от-таку напасть, люди мов заслабли духом та раднїйші були-б ще чим поступитись, аби збути ся швидче цього клопоту та йти вже розважитись хто куди, чи до шинку, чи на вигін на бесїду, чи пораючись у господарстї... і сердито похмурившись стояли вони коло покоїв роздратовані цілоденними невдачами... Пилип Горленко потиху даяв ся, але все-ж так, щоб ніхто з челяди не почув.

— Ну, як хочте, громадяни! З вашими дурними головами, знаю, що добра не вигадаете: а я продаю воли та купую конї.

— Ну то що з того буде?

— А те буде, що пасти му де схочу на панському степу..

— Та штрапи платити меш.

— Овва! Малі хлопці є. Що їм робити? Хай па-суть та тїкають, коли треба, а не втечуть, бити му.

— То може якого й вбеш, а штрапу про те не втечеш...

— Побачимо!

— Дивись ти, а се таки дурниця.

Про те до розмови не брали ся, більше стояли мовчки. Тим часом Гриць, вертаючись з гулянки, проходив повз їх.

Дід Микола та ще дехто кинули ся до його, благаючи, аби визволив.

VIII

Так бо як грати ся, так я й хатку втрачу.

Вислухавши людей та запевнивши їх що зробить, що зможе, Гриць пішов до брата. Він не дуже звертав увагу на Олександрові погрози, гадаючи, що то або прості панські примхи, яких роздумавшись зрікати ме ся сам Олександро, або, що він тільки вдає з себе сердитого задля більшої поваги та обстраху.

Тим ще дужче здувавсь Гриць, коли Олександро почувши його прохання весь скипів та став сердито скаржитись і лаяти людей.

— Ні, як хоч, — сердито сказав він Грицькови, — а сього й до стіни не притулиш. Замість дяки мені, вони ще ослаблюють мене мов здирця, стережуть ся мов злодія!... Це за те, що я поступавсь їм своєю користю! Доки можна було не підвисшував їм відробітків, хоч давно вже скрізь ціна пішла вгору...

— Схаменись бо, Лесю! Чого ти сердиш ся? Сьвітова річ: люди шукали де-б дешевше купити чого їм треба.

— Балакай! Що тут казати. Мені зовсім не користао приймати їхню худобу й я дуже радий, що ушавсь добрий привід збути ся цього звичаю. Час вже покинути оці дурощі, потурати можна кому доброму. А не варті вони того! Схотіли шукати по сьвітах кращого, то чому-ж не користують ся тим, що знайшли!

- Сам знаєш, бо кращого не знайшли.
- А мені яке діло? Тепер я й свого не дам.
- Ні бо даси, Лесю, ти-ж добра людина.
- Сказав, ні!
- А задля мене.
- І задля тебе не дам.

Добрій та ввічливий зроду, Гриць не любив, не сиробувавши ладом, допоминатись змаганнем. В додаток й він і Олександро, обидва були дуже чулі й вразливі до всяких рахунків за гроші й за власність. Тим запекла відмова брата дуже стурбувала Гриця. Він не розсердивсь і не вразив ся, але зараз годі було сподіватись обминути таку розмову, якої ніколи ще не ставало поміж братами й якої він радо збув ся-б. Ввесь зачервонівшись, придушеним, мов знесила, голосом, вишукуючи привітніші слова, Гриць почав:

— От що, Лесю, коли ти вже не хочеш приймати їх на свою землю,... так скажи їм... що я вблагав тебе та... прийми їх до мене...

— А?... Ну, коли ти схотів відрізнятись, то роби конче як хоч!

— Та ні-ж бо... Який бо ти, Лесю. Мені й на думку таке не спадало... Та не сердь ся, голубчику... Аже й сам знаєш, що мені відрізнятись і геть не користоно. Вже через се, як не через що інше, я не схотів би сього. Але-ж будь добрійший, глянь на часок і з мого погляду. Як хоч, а господарюєш ти за нас обох, то як ти так прикро скараєш людей, то частка й гріха й слова впаде й на мене, та на мене ще й більша. Кожне скаже, що тобі може й обридло раз-у-раз милувати, а на мене певно пучками тикати муть.

Побачивши як стурбував ся Гриць, Олександро трохи помякшав. Йому стало соромно за те, що так неуважно образив він брата. Тим аби якое виправитись він згодив ся уважити Грицькови, хоч се й здавалось йому дуже не до вподоби. Вийшовши до

людей, сердито казав він їм пригонити худобу й не розмовляючи, пішов та зачинивсь зараз у своїй хаті.

— З якої речі, — товкло ся йому у голову, — з якої речі задля якихсь дитячих Грицькових вигадок руйную я свій кошт!... Далєбі господарства не можна будувати на химерних мріях та дурному ласкавництву... Та й Гриць!.. Не люблю я цїєї їх звички добродійствувати чужим коштом. Ну, й милував би своїм, а тут ми господарюємо вдвох, то й я мушу терпіти з їм укупі. Ні, мабуть, треба таки відрізнятись, а так справа не піде, не може йти. А й то відрізнимось, а він все таки пакостити ме мені тут, розпещуючи нарід.. А й для Гриця!... Мені-б треба збивати його з цїх вигадок, виряджати на праведну стежку, а я потураю його дурощам. Добра йому наука!..

І як не пильнував Олександро, а довго не здолав ще відігнати ці прикрі гадки. Знов та знов дотинали вони його, непрохані набиваючись у голову. Тільки згодом вже він заспокоїв ся. Таким робом пан зостав ся не радий такому кінцю.

ІХ.

Куми розважають ся. Згадки старого діда.

А люди?

Стомлені цілоденним швендянням та своєю не хвортуною, й вони не дуже раділи з того. Мовчки чвалали вони до дому й самі гаразд не знаючи, а чи їм радіти, а чи сумувати. Бо хоч лиха й збулись, а нових п'ять сажнів на плечох є, граючись їх не відбудеш! Та хай би вже так! Не яке й лихо! Другі думки ще гірш дотинають... Була колись громада великий чоловік, та мабуть встарілась, гроші силу забрали! От хоч і сьогодні й гуртом боронились, та мабуть чого не роби, а не збудеш ся гіркої напасти, яку доля, а може й недоля, а люди вволють тобі на плеча накласти. Тільки й добра, що який не є, а кінець справі зробили, хоч відпочити можна... Оттакі порозбиваті думки, одна з однією не ладнаючись, одна одній супротивні метушили ся у головах Рівчан, як вони вертались від покоїв ні сумно, ні радісно, а так собі і не те і не се.

Оттак поміж іншими повертав ся до дому й Микола Можаренко й смутно було йому на душі. Чорт його батька зна, думав він, що по світу робити ся, не люблю я сього, коли хоче!... Нема тобі місця ані повернутись, ані ступити й, розлинаючись

думками, він далеко заходив з своїми спогадами, але все то були невеселі спогади. — А кат його взяв, — грімав далі мовчки Микола, — мало тобі лиха ще й сум насяде! Ну, що з того, ну погано, так хоч сам себе не мордуй! — заспокоюючи доводив він собі.

— Та ну бо, та годї бо, — сердито бубонїв він неначе вмовляючи своє серце, щб так не уважно побрало ся з тугою: — А кат його взяв! — аж скрикнув він далі, стусонувши кума Омелька в плече, щб журливо йшов поруч його, та й собі щось мимрив схиливши голову, саме тоді як причвалали вони до кумової хати.

— А що, куме, горілочка є?

Який там не був засмучений Омелько, а почувши таке доладне слово, трошки підбадьоривсь та й каже:

— Горілка? Чому не бути горілцї? І як же таки, куме, щб у хатї не було чарки горілки?! Дякувати Господеви милосердному, хоч не багато живемо, а все-ж ще злидні не з'їли.

— Ну, то клич, куме, до себе. Гостем буду; чи радо-ж витати меш?

— Милости прошу, до мене в госпону, — вже зовсім повеселїшав Омелько: — випемо по чарцї, а далі й по парцї... Чи вживаєш же куме?

— Не лукавий же з біса й кум! Ще й пита! А чому-б менї не випити від кума, коли менї кумова чарка люба?

Увійшовши в хату, Микола й Омелько привитались до усіх взагалі, а нарешті надїйшли поздоровкатись осібно з старим Омельчиним батьком, щб доживав віку на печі у просї. Тим часом на столї вродилась пляшка горілки та шварене сало. Не пишна страва, бо не багато й треба простій людинї, а за те, що то вже за горілку настоювала Омельчиха, що то за горілка! І не розкажеш: і лоскоче вона тебе й грїв, і по всїх жилах мов весело розливає ся! Кум Микола не раз бідкав ся, що його мов пха що

у ворота, коли йде він повз Омельчину хату, а у хаті не зна вже як і стерегти ся, щоб не ковтнути власного язика. Чого вже не робив дід Микола, аби визнати чого й скільки кладе Омельчиха у ту горілку. Вже й підлещував ся, вже й піддобрював ся, вже він її й частував, вже й вусом на її моргав, добирав ся як той кіт до сала, так мовчить же вража баба та й годі... Раз тільки на хрестинах в Миколи трохи не пробалакалась „Всипте, каже, трошки, бодяну!“ Микола так і напорошив ся. „Ну, кумасю, ну голубочко, а ще чого?“ Так вона й схаменулась „Нї, каже, там його багацько всячини, й до вечора не перекажеш, краще хай воно так живе, бо як і в вас така горілка буде, то доведе ся ще силоміць вас до нашої хати загонити“... Припадав тоді до неї Микола:

— Скажіть бо, кумасю, хоч скільки бодяну того класти?

А вона ще й сьміє ся:

— До смаку, каже, кумцю, голубцю, до смаку кладіть...

На тому й лишило ся.

Якже налагодили вже усю страву, тоді Омелько запитав старого батька куди зведить йому вечерю дати, чи на піч, чи може на розмову злізе Старий, престарезний дідуган, Омельчин батько, дуже рідко злавив з печи, хіба вже прийде хто дуже приятний дїдови, щоб випити вкупі яку там чарку горілки, а випивши згадує було давні роки, яких і сам він мало зазнав, а чув найбільше від дїда свого, такого-ж як сам літнього дідугана, ще як був молодим хлопцем. А дід той, козак старого віку, зазнав за життя свого й великі війни, і славетних гетьманів, і старого звичаю та й багато, багато такого, що давно вже минуло, давно за водою попливло, про віщо вже й люди згадку згубили... Бувши заможним господарем, голїнним воякою козаком, весело жив він пошанований людьми у отамани, поки не спіткало його велике лихо.

Саме тоді діяло ся щось у світі надзвичайне. Руїновиали ся старі установи, розлітались як дим, як мрія давні звичаї, валив ся звиклий ряд життя. На його влитих сльозами, завітчаних добрими згадками ще живих, ще теплих своєю людською руїнах, становила ся нова, холодна й розкішна будівля закута в золоті кайдани, мощена людським лихом, збудована людьми ворогами на підвалинах неситства та ненависти. Не зміг та й не схотів Омельчин предок приладнатись до нового вітру, перекроюватись на новий кшталт і гірко постраждав він за свою непокірливість, — хижо піметили ся на йому нові установи. Справді він не був притаманий оборонник старих звичаїв, не ставав на їх оборону, та не схотів і залишити ні найменшого з їх і мов умисне робив саме так, як гаразд було-б робити тому, хто-б хотів загубити себе. Коли нові обставини очевидячки виявляли, що не що як гроші заберуть силу, коли усім стало видко, що озброївшись їми можна взяти гору над братами своїми, коли усякі глитаї, загнібиди та хабарники полізли у гору, тоді Самсон, Омельчин прадід, ще ширше розпустив свою широку вдачу і, глузуючи з жмикрутів, сїв гроші щирою жменюю, як годилось запорозькому лицареві. Коли деякі спритні люди, почувавши носом велику користь, заходились скуповувати землю та захищати її усякими заборонами, обороняти від усякого чужого користування, тоді Самсон знущав ся з такої неситі, що заздрить на непотрібну йому землю, мов хоче повернути у власність весь світ, та не тільки не скупляв ґрунтів, а й не боронив вбогому чоловікови з'орати на своєму лану яку зайву ризу. А роки йшли, а вкупі з їми не йшли, а бігли, мов ворогів сила, лавою насували новини за новиною. Сусіди навкругі облягли Самсонів лан поскуповуваними, пообміриваними та пообкопуваними степами, поскубли обміряючись і його власний ґрунт, а Самсон все стояв на своєму, тільки осьміх його став якось гострій-

шим, сердитішим та гіршим, і сумно зітхав він, згадуючи на самоті усі ті універсали та грамоти, що без ліку посипали ся тоді на нашу бідну Україну.

А тут ще його спіткало лихо. Скрутила його молода молодича, причарувала до себе, коли, овдовівши ще за молодого віку, зоставсь він на самоті з своєю палкою вдачею, ще чулий до кохання, ще повний його пекучих турбот. Молодиця, чужа жінка, впала в вічі голінному козакови. Прудка, чорнобрива, щebetуха, завзята та гостра на слово — вона таку узяла силу над завжди засмученим удівцем, що керувала їм як хотіла, а він покірливо вволяв її волю, не насмівався і сперечатись із нею. Вона-ж не клала й крихти серця у те кохання, здавалось, їй воно зовсім не було й потрібне, а в двох із своїм чоловіком тільки й дбала як би нагарбати більше добра. Облупила вона Омелькового пращуря, облупила як знала, виманюючи в його то гроші, то землю та й прогнала тоді геть з порогу, щоб і не ходив біля хати. Вона виграла справу. Її унуки давно вже стали значними панами й дослужили ся генеральських рангів, а їх нащадки вже встигли процвиндрити бабусині заробітки і знов десь згубитись у безкрайному морі бездольців, а Омелько, нащадок дідового кохання, ледве вибив ся кільки років, царською ласкою з кріпацтва. Така була доля Омелькового роду й добре памятав її старий Омельків батько і часто згадував він її, часто згадував і ранішні роки й згадки його лили ся тоді живим струмком, що то тихо й журливо дзюрчав свою смутну пісеньку, то гучно ревів, мов бурчак спадаючи у безодню, про славетні діла прадідів.

Так і зараз звернув дід розмову на звиклу йому стежку.

— Батько мого діда, — казав він, — добре цунив Ляхів за Богдана. Була тоді велика колотнеча, ізняла ся вона за віру й за правду на оборону себе від неволі й рабування лядського... Такі тоді люди були, такий

і край наш, що якби встали тепер діди наші, мерщій-би знов полягали, й жити-б з нами не схотіли, бо й не пізнали-б краю свого. Люду намножило ся, тіснота здавила, а тоді від Київа аж до моря геть розліг ся степ широкий та вільний, розкущили ся ліси непроходні, темні, розлили ся річки широкі, глибокі; пишала ся скрізь краса божа й на широкому роздолі тому жили тоді люди, оден одному світа не заступаючи...

Що тепер повелось! Кожний на кожного задрить, радий з рота-б шматок хліба видерти, тільки й дума як-би тебе облупити. Тоді не так! Люди людий не цурали ся, як брати раді були побачившись, бо тепер живучи поруч сусіда обриднє, а тоді на самоті остогиднє було жити.. Не без того, були й тоді хижі люди, шукали й вони як-би других під свій верх підобгати, лядські королята та шляхта проте тільки й дбали. Та шкода було домогтись їм того, бо скрізь по широких стєнах широка воля жила, ніяк було неволї її подужати, не вгонила ся за нею по диких пущах, і блукала по тих пущах неволя, поки крила собі не оббила, поки не зняла ся могутня сила дідів наших і не потирили вони Ляха й жида аж за Вислу-річку у Варшаву... Не раз знімала ся тоді кривава бійка! Не два — мордували скажені величнїх оборонників волї, та не дуже страхали ся діди того мордування. Ні кров, ні огонь, ні шибениця не знищила, не схилила їх славетного духу! Як ішли вмирати за правду, то раділи мов на весіллі... Та куди! Гнилобокї нащадки їх, ми не знайдемо в серці й сили до такої бучної веселощі, до такого дужого почуття, яким кипіли вони, не в грошах, а у правді покладаючи щастє своє... Перевернув ся світ, затлумило ся сонце, не стало давної долї... а тоді, Боже правий, як розкаже дїд, то здає ся не схотїв би нічого, аби трохи пожити між тими людьми!...

Війну відбувши, кількі-сь козаків зайшли сюди на дикі степи та місце собі обравши де тепер Кле-

пачі над річкою Псьолом, осілись селом. Прийшли, осягли, оселились та й годі... ніхто не боронив, ніхто не питав ся з чого, та як, та яким правом Земля вільна, військова та й усе. Багацько їх тоді так зза Двіпра сюди понаходило... А про те ще й дід зазнав, то розповіда, хутора нашого Рівчака тоді не було, а росли тут на балці понад рудкою великі рясні дуби; вгору глянеш — аж голова спада, а верху не видко, та й я ще бачив сухі пеньки як на млин місця стирчали... Не було й Новаків, не було й Панпетрівки, а тільки на тому місци стояли пять хаток та шинк на шляху, що держала отта... шинкарка, хай їй Бог на тім світі подякує... Дід не вимовив мення, так то прикрій йому здавав ся той спомин. Вона потім, або й не вона, а діти її, пани видравшись, людей туди поназгонили. Було тут одним одно село Клепачі та й те невелике, а степів до його належало і оком не скинеш і конем не об'їдеш: степи як дим скрізь довкола сивіли мов нема їм і краю. По тих степах козаки з Клепачів де похотя, тепер тут, другого року де інде собі на хліб орали, на сіно косили та гурти випасували. З тих же степів коли треба гроший на церкву або що, зберуть ся громадою, накосять гуртом та й продають сіно, відвозячи в місто... Не дорого й брали не так за сіно, як за працю. Тоді ще степ той звав ся вільний козачий, і належав клепачівським людям, а то вже якось пізнійше повернуто його на військовий, а згодом ще на скарбовий та й віддано кому похотя, господарів не питаючись... Що далі від села — то давнійш було не оре ся, — так лежить заведено, і далеко й нікому не треба. Тільки згодом, як стало люднійше, почали люди з Клепачів на дальші кутки виїздити та хутори там становити, з того й зайшли нові села й Рівчак, і Новаки, й Панпетрівка, й Хутори Березівські й інші... Виїздив, хто схотів, оббирав собі місце де далі під гаєм чи над рудкою та й селивсь нікого не питаючи, хіба, як годить ся, наварить

горілки, обіатра вола та й припросить громаду... Люди погуляють, подякують, побажають щастя на новому місці та з тим любо та тихо по хатах розійдуться. А як є яка справа громадська: чи сотника, полковника обібрати, чи яку раду військову розгадати, то обходять тоді по селах кобзарі та так якісь люди, пісні складають, про військові справи проказують, на раду скликають; та хто моторнійший та схоче, той іде. Та шкода тільки! Військові справи занедбали, почали про їх забувати, стали військових рад обминати, та й діждали поки хтось за нас усе повершили, землю й волю від нас відібрали, а нам сказали, „зась!“ ..

Під вагою сумних згадок дід схилився головою й замислився. Микола й Омелько й собі сиділи тихо, вражені дідовим оповіданням. Тихо стало у хаті мов янгол пролетів... Аж ось заквилила дитина у колиці, мов нагадуючи про сучасне життя... Дід схаменувся та, підвівши голову, мовчки ще налив собі чарку й гостям, та випивши почав далі:

— Оттоді-ж поміж іншими виїхав з Клепачів козак Довгий, яких і досі мужиків і козаків по наших селах є досить, на ймення Іван, та й зайняв собі хутір над дубиною, де зараз Рівчак. Чоловік був заможний; кликнувши громаду, поставив горілки аж три бочки, справив бенкет на всю губу... Громада гуляла, звеселяла ся та нічого йому й не сказала, що зайняв він степу вже й залишнь, на сучасну міру десятин 300, ще й бумагу йому написала. Відьно, мовляв, Довгому на тому степу орати й косити, і степ той закопати, і греблю насипати, і млин поставити: тільки як хліб скосить, можна громаді по його стерні скота пасти. Та не впало ся! Поки що, було не треба, а як стало тіснійше, то син Іванів Андрій Довгий зробив ся вже такий пан великий, що людської худоби на степ той не пустив. Жив той Іван в себе на хуторі зразу мов-би й нічого: бо-рошно меле, горілку гонить та гроші збирає; почав

багатіти, сина-ж, Андрія, справив на службу до сотні. Не значного роду той син, не зразу дістав там і стану значного, а довгенько поневіряв ся у попихачах, був як то кажуть, менший підписок старшого підканцелябристи. Та хто його зна чи скоком, чи боком, чи як вже він там підобрив ся, тільки років із 7 пере-годом шлють нам його за сотника. Не скажу, чи-б козаки його самохіть обібрали, та мабуть ні, бо був на прикметі в їх тоді, здавало ся, кращенький чоло-вічок — Завійка. Почали були козаки гомоніти, не подобалось, що їх не спитавши, настановили їм сот-ника, та що вдієш! Переказують, пан полковник того бажав. Як не вволити панови полковникови: в кого справа до його, хто дума чого попрохати, а іншому, хоч нічого й не треба, про всяку оказию догоджає... Й не в тямки, що про їх пан полковник і не знати ме, а знати ме — то забуде ся, не забуде ся, то й так, наплює! Чи так, чи сяк, а став Андрій Довгий сот-ником, став паном, став ще більш грошей заживати, став в людей степи та ґрунти скупляти.. Не дуже дбали тоді люди про землю, багато їй було, то й бай-дуже... Тиждень роблють не роблють, суботу з ве-чора пють, у неділю з церкви вийшовши, похме-литись хоче ся, а сотницький пригінчий тут мов би проханий з бочкою горілки, з клунком пятаків, перо, каламар та папір на бочці.. Хто хоч гроші, крам набирай, землю панови сотникови продавай, застано-вляй не багато — ступнями по двадцять, по тридцять, нема на що й глянути, а з тих ступнів виросло в Довгого степу не зміриш, а люди грохи підгодили ся. Невзабарі почувла ся звістка. Довгого суддею зроблено, пішов, мовляв, у гору. До сотні нового сотника прислато, знов козаків не питаючи, та цього вже не з полку, а з далеку, а гірший від першого... Літ з десять мало чути було про Довгих, зрідка на-їздили господарювати на хутір, коли се на десятій рік їде Довгого син, значна штука, генерал чи ще більше, тільки зве ся вже він не Довгий, а Судиенко, —

завадила мабуть стара назва простацька, — а везе з собою грамоту, що скарбовий степ — нікому, мовляв, непотрібний — записує ся Судиєнкови у власність на слободу. Відібрато тоді в нас пів степу, вперше почули ми тоді, що той степ мов не наш, а скарбовий, та що ніби він нам непотрібний. Стало скрутно: землі мало, служба козача та-ж сама, війна за війною, усе по походах тягають, чи жнива, чи косовиця не дивлють ся, ніяк хліба собі не придбаєш. А тут ще почали на роботи зганяти, почали податки з нас відбирати чого перше з віку ніде й чути не було. З'убожіли козаки, хоч здихай, або себе застановляй, аби з голоду з холоду не загинути. А пан Судиєнко заманює: слободу оголосив, податки через років трицять за людей платить, ори, сій де схочіть по його степу, від усяких робіт військових захищає та й у війську служби не буде. Посипали до Судиєнка люди на слободу, думали щастє собі знайшли, а ускочили у пастку. На кріпаків з вільних людей перевели ся.

— Щур йому! — зітхнув важко дід, і згадувати не хоче ся...

— Тоді-ж і батько мій, дід були вже дуже старі, от як і я тепер, — додав він перегодом спалим тихим голосом, — записав ся у підсуєїдки до Судиєнок. Дуже дідови те не вподобало ся, та мовчав, боячись, що дорікати ме син прогайнованим добром...

Кінчаючи свою казань, дід зовсім мов спав з сили, він зразу зблід, очі позападали, виразнійше відзначили ся на виду зморшки, здавало ся він мов постарійшав років на двацять. Кволий мов змордований якоюсь гнитючою таємною силою, ледве підвів ся він з лави та подибавав на піч, звідки навіть до ранку чути було його важке зітханне та стогін... Не спало ся дідови. Микола й собі незабаром подав ся до дому.

X.

Як належить поводити ся.

Часи йшли, Грицько потроху став придивлятись до братового порядкування, до господарських справ, та щось-то не дуже вподобавсь йому суворий ряд, поведений Олександром в економії. Гриць не міг не завважити про се братови і частенько висловляв йому, та Олександро тільки сьміяв ся з тих вигадок [так продражнив він Грицькові погляди] а ще намагавсь аби й Гриць не дуже панїбратавсь з простим людом. Ну, запевне Олександро не звертав уваги і не казав нічого, коли трапляло ся часом побачити, що Гриць жартує та сестрить ся з дївчатами. Воно й річ сьвітова, та впадає ся й Олександрови: але-ж коли Гриць приятелював з хлопцями, наводив їх до себе у хату, та не тримав коло дверей, а садював їх на ослонець, то Олександро раз-у-раз насуплювавсь та відвертав очі, щоб і не бачити такого підлещування до чорного люду, запобігання доброї слави.. і вже того дня не мав спокою.

— Воно конче, — висловляв він Грицькови, зоставшись з їм сам на сам: — люди усі рівні, та у господарстві від того побратимства тільки безладде, деморалїзація; і я не бачу у тому жадного пуття, що ти потруснш мужикови замазану лапу, або що він змостить свої догтяні чоботи тобі на стіл!

— Ну, цього він не зробить, — відказував сьміючись Гриць, що нїяк не витрима не реготатись коли заведе ся така розмова.

— Як собі хоч, а я-ж не пойму віри, щоб тобі було весело у такій кумпанії.

— То ти дуже помиляєш ся.

Весела з осьміхом відповідь Грицькова найдужче не подобала ся Олександрови. Йому, незвичному до товариських змагань, ці сьмішки здавались вже надто неввічливими і він справді визирав чудно, коли розсердившись весь червонів не тільки на виду, а й на шиї та з такою упертістю наставляв голову, нестотно від наміряючись бити рогами.

— Роби, як хоч, а я-ж не можу вихваляти того, що здає ся мені зовсім не до речі.

— Тривай, тривай! — спиняв його Гриць: — А з якоїречі напускати мені на себе царську пишність?

— Те саме найкраще, коли ти вдавати меш царем на своєму селі, — сердито доказав Олександро, виходячи з хати.

Сам Олександро і справді визирав аж надто вже пишно. Треба було подивитись на його чи на степену чи у конторі, щоб запевнитись, що то за пишний вигляд має старший брат Суднєнко. Як вимуштровані у його усі люди! Прикащики стоять перед їм витягуючи руки, та кланяють ся трохи не до колін, а люди ще з далеку мерщій скидають шапки. Справжній господар! Орел та й годі!

ХІ.

Відробітчани.

Почали ся жнива. Скрутний час у господарстві — з роботою не розминеш ся ; то якось Олександро й попрохав Гриця приглянути за прикащиком, що розміряти ме завтра ризи відробітчанам. Гриць радо згодив ся. Другого дня прокинув ся він дуже рано. Сонце ще не сходило, і тільки на сході жевріли золоті хмарки та зза краю зеленого трохи, як завжди вранці, сіравого степу здіймали ся блискучі стовпи проміння й топили ся у сивих туманах, що зависли на сході. Весело почував себе Гриць ідучи поміж ланами пшениці, що мов заняла ся. Свіже повітре погожого поранку бадьорило навіть коня і він, наче радий, що вихопив ся з душноі стайні, вигравав та пишав ся, широко переступаючи ногами. Ще здалеку набачив Гриць на бугрі за вербовим гайком, як розтаборило ся геть по степу багацько повозок, а поміж їми мов мережані малювали ся купи косарів у білих сорочках, вилискуючи ся на сонці, та різноколірні убрання молодичь та дівчат. Добігши туди, він раптом спинив коня, що розпалений швидким бігом аж тремтів та зривав ся бігти, сиплячи искри огнистими очима своїми... Зараз його обступило чимало людей.

— Що-ж се, паничу, досі нема вашого прикащика ; загадали виїздить, а тепер стоїмо отут

дурно та час гаймо! — бідкав ся оден ще молодий парубок.

Висловляючи про свою шкоду, він про те зовсім не вдавав укривдженого й осьміхав ся доволі весело, промовляв повагом.

Це вже, бачите, така вдача наша селянська. Хуторянин ще й раднійший, коли трапить ся мов несамохіть відпочити, а як до того ще впало ся висловити паничеви, то він і надто задовольнив ся. Люди вигрівали ся, пестили ся на сонці та запашному повітрі тихого ранку і на виду в їх розливала ся смокійна втіха. Тепер відпочивши, кожному хотіло ся побалакати. Обступивши Грицька, оден по одному вкидали вони своє слово. Молодші виривали ся, вигукували з поспіхом, висовуючись наперед наче бояли ся забути доладне слово; старі промовляли поважно, ззаду, з лукавим осьміхом:

— Щось то ваш пан прикащик не гаразд порядкує.

— Помилув ся мабуть сердега. Прокинувсь та думав,, що не сьвіт займає ся, а сонце заходить, то знов і заснув.

— І треба вам по сьвітах ледарів набирати! — обізвав ся Микола Можаренко. — Де-б узяти свого порядного господаря, а то що не знайдуть то або ледар, або ледашо, або аби що, або усе вкупі та вмісті.

Хоч і знати було, що ніхто з людей, призвичаєних дождати ся й довше, не бачить собі у тому справжньої кривди, та Гриць сердивсь за їх дужче нїж вони самі за себе, мимоволі пригадуючи, що сказав би він сам, як-би примушено його відробляючи такі відробітки, ще й гаяти час за чужою недбалістю. Так спокійно й зичливо терплячи її, люди не давали йому приводу виправляти себе, винувати їх. Тим Гриць ще краще вбачав провину економії, і соромлячись за неї збирав ся добре вичи-

тати прикащикови, щоб не важив ся вдруге так недбало чинити з людьми.

Проте як тим часом над'їхав прикащик, Гриць наробив таких помилок, що Олександро тільки плечем би здвигнув. Насамперед він не гукнув грізно прикащика та не стежив, дожидаючись його, сердитим господарським оком, поки той засапавшись бігти ме підтюпцем, а, побачивши прикащика ще здалеку, схопив ся й подавсь йому на зустріч та дорогою й погубив весь свій гнів, бо пригадуючи належні до такого випадку докори, Гриць дуже пошкодив прикащика як то гірко буде йому їх слухати. Тим висловляв він прикащикови так тихо та лагідно, що той не звиклий до таких вимов, а в додаток знаючи, що Грицькови ще первина порядкувати, розміркував зразу, що такого не хитро забалакати та не дуже й клопотав ся про свою провину, а прямо затопив Гриця цілою лавою відповідий.

Прикащик знав з ким балака. Хто сердитіший певно добре-б наганив його, щоб не важив ся викручуватись, але-ж Гриця те викручування тільки пригнічувало, роблячи таке нудне вражіння як часом нікчемне осоружне торохтіння. Перегодом він промовив з огидою:

— І як вам не сором виправлятись, коли й самі бачите, що винні!

— Чи варто-ж вам, Григорію Михайловичу, за цих свиний турбувати ся! А економії-ж тут нема шкоди і -- уперто відмагав ся прикащик.

Ці слова вразили Гриця; голос його тремтів, про те він стримував ся.

— Чуєте, — промовив він виразно: — я не вмю ні лаятись, анї гримати й задля вас тому вчитись не хочу. З вами балакають по людськи, і як ви так не хочете чи не вмієте, то нам доведе ся розійти ся... і не важте ся вдруге ні робити ні казати так на людей!

Щоб нагнати прогаяне, Гриць став допомагати прикащикови, й вони в двох почали розміряти ризи. Та після такої стички Гриць довго не здолав заспокоїтись. Йому було шкода й прикащика, шкода й на прикащика. Те, що трапило ся, смутило йому душу, здаючись невідповідним справжнім людським відносинам і вже не швидко він повеселійшав, розбалакавши ся з людьми.

Упоравшись Гриць збирав ся до дому, коли се несподівано почув такі слова, що примусили його прислухатись. На лану біля його коня зайняли поstatt дві вже не молоді баби, мабуть удови, бо вийшли у степ без чоловіків. Вони поставили ще тільки два полукішки та напjali з їх шатро, що в йому, як заведено, метушило ся кілька душ дітвори. Тим часом сонце підбило ся височенько і здорово припikало. Малі діти, набігавшись та зморившись на сонці, позабивали ся у холодок напjатої матірками шопи; але-ж під снопами було дуже парко та душно й діти часто заходжували ся квилити, бідкаючись на спеку. Малісіньке немовлятко угорнуте у старі, драгі пелюшки та приколихане тут таки під снопами, прокинувшись, почало ревно плакати. Мати покинула роботу, узяла його заспокоїти та нічого не помагало ся; дитина аж трусила ся, аж посиніла та обливала ся слізми, квилючи на весь степ. Мати вже й годувала, й колисала, й гримала, навіть раз вдарила його, воно все плакало. Вона заходилась, розповила дитину й воно потроху уншкло, хлипаючи вже крізь сон, що злетів йому на очі підновити страчені плачем сили. З дитиною заспокоїла ся й мати. Колишачи його, вона потиху то сьпівала йому, то розмовляла до його:

— Та цить, бо й пшениці не їсти меш, — жартуючи казала вона до його. саме як Гриць ішов повз їх, залюбована своєю дитинкою, милуючись як воно, мов те янголятко, забувши вже своє страж-

данне, ораз і хлипало й осьміхалось любенько крізь сон.

Друга баба, щó тим часом не розгинаючись порала ся на спеці, улита гарячим проміннем, змордована важкою працею та злиденним життем, очевидячки була дуже роздратована та почувши останні слова, може й не без заміру докорити Грицеві, сердито огризнула ся на свою товаришку:

— Чи їсти ме? Бог зна, а що робити ме панську, то певне!

Дуже вразли Гриця такі слова! Він швидче скочив на дροжки та погнав коня, кленучи нишком і своє панство за те, що воно дав людям привід дорікати йому, і дурну бабу за те, що вона лає ся без путя, не знаючи кого винуватити за свої злидні, навіть свого коня, бо, хоч той і летів мов та блискавка, все-ж, здавало ся Грицькови, біг дуже тихо. Але-ж перебігши кільки гонів, він трохи схаменув ся, та розгадавши діло, сумно, але спокійно осьміхнув ся.

— Я в тім не винен, — думав він, — не моя пеня! Винні якісь історичні відносини та економічне становище, якась сила, щó зробила все те, що є і що анї стільки не залежить від мене, бо та сила дужча за мене!... Бідна, змордована, а й дурна баба лає мене... Що маємо робити? Треба довести їм ділом, що ніхто більш за мене не зичить їй усякого добра, що ніхто дужче від мене не бажав би визволити її з лиха, узяти частку його на себе... Маю надію, що згодом та-ж баба, та й інші такі баби, коли звідаяють мене краще, повернуть свій гнів на ласку.

XII.

Старий кіт навча кошенятко День пригод.

Якось раз Олександро запросив Гриця їхати з їм у степ і побалакати та й придивляти ся до господарства. Насамперед поїхали вони до плугів. Ще здалеку Олександро придивляв ся до оранки й оче-видячки йому щось не вподобало ся.

— Я тут поставив, — сказав він Грицькови, — прикащика, що недавно погодив ся; переставляю його з роботи на роботу; треба випробувати чого він вартий, та щось ніде не дасть ради. От і зараз...

Тим часом прикащик, здалеку угледівши пана, прибів верхи на зустріч. Скочивши з коня, стояв він без шапки, а Олександро обернув ся до його сердитим голосом:

— В тебе знов, здав ся, не зроблено що треба?

— Як то можна, мій пане? Як то можна? В мене в їх і шкура порепав ся, а й хвилини не прогуляють!

— Я тебе питаю, чом мало й погано зроблено?

— Мій пане! Ви самі добре знаєте, що то за ледарі. Вірте, не вставав з коня, бігаючи за їми...

— Я питаю в тебе, де робота, а не де ти бігав?

— Вірте, мій пане! Як на зло, — відказував прикащик, — тільки поки сидиш у одному краю, то там і роблють, а відвернеш ся до других, зараз лобуряки постановляють ся.

— Очевидячки тебе не слухають, а в тебе нема тями примусити їх слухатись, а так служити не можна...

— Я мислив, мій пане, щоб ви чим налякали сїх ледарів...

— Що ти там мислив, мені байдуже, краще тобі-б не мислити, коли тямі нема! — гукнув на його Олександро.

— Та коли-ж такий балований народ, — виправляв ся вже зовсім переляканий прикащик; — вони не люблять, щоб з їх діло правили. А я їм не потураю. Се не по мосму! В мене не з'орне, — завів він свої, виразно хитнувши головою. — Вірте, мій пане, — зашопотїв він, приступаючи ближе, дарма, що нїде навкруги не було близько робітників, — вони мене вже й вбити похваляють ся, та мене не злякають.

— Годї, годї! — гримнув Олександро. — Який би чорт наважив ся тебе вбивати й на біса! з тих, що їх вбивати похваляють ся, раз-у-раз усе лихо виника. Я бачу, ти не вдатний за прикащика... Прийдеш увечорі на порахунок.

— Мій пане, помилуйте!... — трохи не плакав прикащик, та Олександро не схотїв його слухати й сердито вдаривши коня віжкою побїг до плугатарїв. Тут він раптом спинив ся і ту-ж мить бучно й доладне мов нанизаті посипали ся його лайки на хлопцїв, далеко лунаючи по степу. Він лаяв ся як артиста, як митець; добірні лайки пливли одна по одній, одна за одну чепляючись. Здавало ся він дуже розсердивсь, аж зачервонївсь, про те-ж він не забував ся спиняти себе й не вимовив жадної дуже гидкої лайки; та й лаяв ся він не довго, а проказавши цю коротеньку, хоч виразну, казань, подавсь мерщій геть від плугатарїв.

— Як тобі, брате, не сором! — обізвався Гриць, що похнюпившись мовчав поки брат справляв своє порядкуванне. — Як тобі не сором так знищувати, так ображати людей і задля чого? Як не сором тобі й самому так сердитись за таку нісенїтницю?

— Ха, ха, ха! — зареготавсь весело Олександро.

дро. — А ти думав, що я й справді розсердився?
Аж ні трішечки!

— То на віщо-ж ти лаяв мене?!

— О голубчику, яка ти дитина! Бо так треба, щоб вони думали, що я розсердився. В додаток я хотів показати тобі як поводити ся у таких пригодах... По правді кажучи, я на те й напрохав тебе їхати зі мною, щоб ти придивляв ся до господарства.

— Я!?!...

— Еге-ж. Мене почина непокоїти як ти живи меш з своїми химерами, з своєю мягкою вдачею, і я давно збирав ся побалакати з тобою. Так не можна! На твоїх руках буде чимала худоба, під твоєю рукою багато людей. Треба вивчити ся їм порядкувати, треба вміти як поводити ся з їми, як їм дати ряд, примусити їх слухатись.

— Чудна річ, — засміявсь Гриць; — я не вгадаю чого тобі треба. Не вже-б ти хотів, щоб я лаяв ся, бив ся та робив копію з пана справника?

— Не грай бо словами! Ти добре знаєш, що я й сам не люблю лаятись. А треба таки, щоб ти не боявсь вилаятись коли трапить ся неминуча потреба.

— Неминуча потреба?..

— А вже-ж. Не жахай ся спозаранку. Се річ звичайна й ти не піймеш віри, який гарний вплив має на просту людину коли її зрідка нашорохати. В їх дуже тверді перви; лайка має таку саму вагу як би й чарка горілки, що розворушає, підбадьорує заспану людину. Люди часто забувають ся про свої обовязки, їм треба нагадувати про їх; тим той, хто повинен порядкувати гуртом, не може замішувати ся в гурт. Треба, щоб усі його поважали. Цього ще омаль, треба щоб і бояли ся, бо шаноба й любові примусять слухатись та гоже справляти свої обовязки тільки краших, а бстрах керує усіма й раз-у-раз. А за своє ласкавництво ти діждеш хіба тієї шани, що тебе подражнюють плохим паном.

-- Ти хочеш щоб тебе бояли ся. Не вже-ж хочеш, щоб і не любили?

— То їхнє діло

— А коли їхнє діло, то боячись конче не любити муть.

-- Хай і так, хоч мабуть і ні, та про се мені й ганадто байдуже.

— Невже! Як же ти жити меш поміж ціх людей?!

— Мені-ж з їми не в любчика гратись!

Гриць замовк. Дуже прикро було йому чути такі слова від брата.

— Впять що то за мода, — додав переогодом Олександро: — раз-у-раз у розмовах ти закидаєш людям такі думки, що їм навіть не треба-б і знати про їх, мов шклуєш ся власною рукою викоренити з їх останню повагу з якою звикли вони дивити ся на нас та порівняти їх із собою. То все добуток тих студентських вигадок!

— Одначе ти починаєш чисто вдавати на пана Крутена! Я не думаю, щоб думки переділяли ся на панські та прості й щоб простим людям вадило яке небудь знаттв. А вже-ж певно метою людей осьвічених повинно стати наділяти своєю осьвітою й простий люд.

— От тобі й маєш! Коли діло дійде до слугування народови, я нічого не маю проти цього. Слугуй йому, коли хоч і скільки хоч, та слугуй так як йому треба, а не так, як схоче ся. Допоможи йому порадою, грішми, як що маєш зайві, оступи ся за його перед судом, перед урядом, не дай на поталу глитави, навчи його грамоті, дай йому привід доброго господарювання. Дякувати Господеви доволі роботи! Та не набивай йому голову дурущами, бо не розчовпавши він забажа ще такого, що наробить лиха й собі й тобі. А тобі де бунтар, неслухнянець, грубіян, то здає ся найкраща людина, найбільший приятель.

— Не завжди, але справді частійше хто зна свої права та вміє їх боронити, то й бува розумнійший. Я добре знаю, що вашою мовою бунтарем зве ся той, хто не дає себе на поталу.

— А на віщо йому боронити ся від мене, і про яку поталу ти кажеш?! Я сам знаю, що я повинен зробити для його, я вже як робітник здума вимагати від мене, то не знайдеш і краю його бажанням. Я сам піклую ся зробити задля їх як найкраще усе, що дозволять сучасні обставини і з якої речі він буде допоминати ся в мене того, чого не знайде нїде навкруги, то всесвітні гріхи і тільки роспустна юрба може нападись на мене за їх. А попусти тільки їм, вони розрунтають тобі твоє господарство і згине уся справа.

— Невже інакше не можна господарувати? — спитав Гриць, пильно дивлячись братови в вічі.

— А ти думав можна? О, химерні дитячі мрії! — зареготав ся Олександро, розпалений змаганнем, байдужий до того, яким вражіннем відби-вали Грицькові слова.

— То хай йому чорт твоєму господарству! — болізно, несподівано для брата скрикнув Гриць.

Той вигук дуже вразив, стурбував Олександра. Він злякав ся за брата, злякав ся за його долю, за той шлях, яким той може піти, шлях химерний, незвичайний, несвідомий їхньому родови, чудний усїм. Олександро почав довго та палко говорити Грицькови, виправляючи господарство, доводячи йому неможливість іншого життя. Та Гриць навіть не слухав брата. Мовчки насупившись сидів він, — його гнітили важкі сумні думки.

Тепер брати простували до косарів. Геть-геть розлягли ся лани червоно-золотої озимки; пшеничне море коливаючись на вітрі та шелестячи сухими ву-сами мов витало господарів, але враз мов і пересте-

регало їх, перестерегало щоб не барили ся з косо-вицею. Пекучими українськими жнивнами добре знають господарі се заклопочене перестерегаюче ше-боршінне стиглого хліба. Різного гатунку лани його вистигають ураз; вони мов боять ся самі марно загинути на пеньку за невправкою та лякають і господарів. Пильнуй тоді, хліборобе! Порай ся моторнійше, прислухаючись до їх сумного нетерплячого гомону! Тим господарі з утіхою поглядають на широкі смуги стерні уставилені гостроверхими копами, щоб все далі та далі уступають ся поміж стіни стоячого хліба, мов відпираючи, мов розсовуючи їх, дарма що малюнок сей не може насправжки звати ся дуже пишним.

Олександро ще здалеку, дарма що стурбував ся розмовою, з утіхою поглядав на широкі просіки, щоб виразно визначали ся поміж хлібами, на жваву роботу, щоб кипіла по його степу. Брати уїхали на найширшу просіку. Довгою, широкою стежкою тягли ся позаду покошені косарями-наймитами лани. А спереду ще стіною здіймав ся вгору рясний ліс стиглої пшениці; та вже блищали, дзвеніли гострія кіс коло самого поду її й бурта косарів крок по кроку звалювала, пробивала ту стіну. Багацько косарів у панів Судиснок роблять їх хліб. Довга бурта їх простяглась навкоса геть по клітці, а Олександрови все здає ся їх мало; нівроку він може таки скаржити ся на наймитів, щоб покидали йому термін за часи саме нагальної роботи, а він ще й так би бідкав ся, хоч би усі вони були по місцях. Що зробиш, хотіло ся-б усе вхопити відразу така вже вдача людська. А сьогодні Олександро знов не долічив ся чоловіка з трох наймитів. Великі ціни поденщикам, що набив добрий врожай, все підманюють їх тікати й Олександро, почувши про це від прикащика, був доволі сердитий.

Спека стояла страшенна. Передній косар чорнявий, опасистий чоловік, очевидячки добрий косар

та добрий і запіяка й гульвіса, дарма що срібна за-
полоч вже блищала йому у бороді та волосях, почув-
ши Олександрову розмову з прикащиком і обтира-
ючи піт рукавом, спинився й промовив:

— А що я вам скажу, паночку! Ті, щб дав-
нійше покидали, переказують, обіцяють ся повертати
ся, коли ви віднішете у волость бумагу, що не по-
вертати мете їм штрапів за прогули.

Олександро може й хто зна як радий би був по-
вертати так косарів та чи можна-ж було йому попу-
стити ся домовляти ся з робітниками, поступати ся
їм давнійшою умовою. Він мабуть і сам не брав би
з їх визначеного умовою штрапу, та те була-б його
панська ласка, а домовляти ся про се з робітни-
ками та ще писати їм якісь то безпечні листи,
якусь конституцію, — ні то був би сором для його,
роспушта для їх.

— Я й сам з'умію їх повертати, — відказав
він зважно, вдаючи суворого.

— Так вони не підуть.

— То заплатять.

— Е пане, з бідного як з сьвятого, нема чого
взяти.

— А ти знаєш які тепер закони? Не схотять
у острожі сидіти, то виплатять, а я-ж їм свого хліба,
щб їм дякуючи повиснає ся, так не подарую.

— А чого їм острогу лякатнєсь, що там страш-
ного? В теплі, в добрі, й я три місяці просидів, та
й не соромив ся; хіба сором по тому за віщо сидиш.

Олександро й сам бачив, що нічого не здола
зробити й його сердила ця розмова. Грицька обра-
жала вона з іншого боку. Його гнітила думка, що
острог, неволя вже не сором для народу, що закон
більше не правда для його, що його кара не зрива більше
у людях і турбот власного сумління. Гриць бачив
тут добутки того становища де він зродив ся, яке
доводить ся йому тепер займати й се було новою
скорботою для його.

Олександро насупив ся та замовч. Про те перевіривши роботу, зробивши деякі накази прикащикови, він не втерпів та ще раз спитав косаря:

— А коли так, то чого-ж вони й вязнуть до мене, чого їх нечиста мати несе вертати ся?!

— А то й я так собі гадаю, — осьміхнув ся жартовливо косар: --- та бачите, обробили ся трохи з своїм, роздобули ся грошенят на поденщині за добру цїну, а тепер таки якось ніяково, хотїло ся-б і закон сповнити.

XIII.

Турботи сумління.

Брати об'їхали ще кілька робіт, і тільки як зайшло сонце, повертались до дому. Олександро стомлений але й задовольнений своїми клопатами, весело поглядаючи на своє багате порядне господарство, їхав до дому жваво, пестився веселими думками. Бачучи навкруги лад та достаток, він забув не про одну сотню рук, що працювали тут над їми і вважав їх добутком своєї праці, свого догляду. Втішно поглядав він на свої пишні покої, на свої багаті придоби і йому впадало на думку, а та думка тішила, пестувала його, що все те тільки саме помірна нагорода за його працю.

Навпаки Гриць був задуманий та стурбований. Невсипуча нудьга гнітила його. Ледве доїхав до дому; встав він мовчки, як їхав, та й подав ся блукати сьвіт за очі без жадної мети. Довго ходив він і сюди і туди, то заходячи у сад, то простуючи степом, то знов вертаючись до дворища. Вже чисто стемніло, місяця не було, й тільки зорі блимали у високости, спокійним глузливим оком поглядаючи на зморданого тугою, засмученого Гриця. Їм, повним довічного спокою, байдуже здавалися його маленькі скорботи; здавалось чудно, чого метлуєся, чого плаче й стогне десь там глибоко у темряві

така маленька істота! А Гриць все ходив та ходив взад, вперед швидкою, нерівною ходою і знати було велика вага залягла йому на серце. Сьогоднішне братове порядкування, сьогоднішня розмова та й усе, що бачив він за останні місяці, не давало йому спокою. Він почував себе так, мовби ґрунт почав колівати ся й впливати зпід його ніг... Ще давнійше, живучи у місті, він зненавидів городянське життя, гонив геть принадні мрії про розкіш, про славу значного городянина, що як і інших манили його своєю пишністю, а селянське життя, здавалось йому, плине так тихо, спокійно, та вабило до себе своєю простою людскістю.

Ніде як тут, гадав він, не можу я більше служити громаді; тут так треба роботи, а сама доля, зродивши мене паном, здає ся, на те й наділила мене такою силою, що ніхто не зважив ся-б сперечати ся найбезпутнійшим моїм вигадкам! О, він покладав багато надії на ту силу. Обернути її на користь бідному темному людови стало його метою, тїшило його. Він заспокоїв ся, що знайшов собі шлях і питання про надаліше життя на який час не турбувало більше сумління. Та, придивившись до справжнього селянського життя, він побачив зовсім не те, що марило ся йому здалеку у самотніх думках та товариських розмовах. Йому не подобало ся братове порядкування, ображали братові погляди, ображало, що люди почали інакше поводитись з їм самим з того часу як він став втручати ся у господарство. Він не хотів би робити як усі, а бояв ся що не здужа повернути господарство на інший лад, і як з гори у діл покотить ся по битому шляху. В додачу з жахом постеріг він, що та сила, що принаджувала його можливістю більше зробити, як омана заплутує його, робить ся сама метою, панує над їм, не дає з'єднати ся з тими, кому на поміч хотів він прийти, а однає з тими, проти кого він нею озброював ся.

Він не няв вже віри своїм надіям. Остання дїяльність якою хотїв він заспокоїти своє наболїле серце, здавалось, одурила його й полохаючи розум, з'явила ся перед очима думка зостатись на віки неприкаяним без жадної роботи.

Багато передумав, перестраждав того вечора Гриць, блукаючи у темряві, та не міг знайти собі спокою. Швидче він втомив ся, виморив ся, і думки почали тихше переходити плутаючись та укриваючись на середині. Нічого не вигадуючи, він перестав гадати і ще тільки якісь окрайки думок, мов розгнівавшись не могли спинитись, мимової ледве сновали ся у голові... А туга ще важче налягала на серце і тоді вперше впало йому на думку відкинутись від господарства, продати чи віддати його на посесію, а самому оселити ся десь на другому селі та й доживати віку простим селянином, обертаючи зайві гроші на яке впаде ся для того села добре діло. Давно та й не раз чув він таку пораду та ніколи не любив її. Сховати ся так глибоко у саму пушу, відбити ся від товариства осьвічених людей, заплутатись у прості роботи, з значного усїм відомого пана перевестись на простого мужика; така думка лякала його вже трохи розпещене серце, й досі він не звертав на неї уваги. Тільки тепер зворушеному до самої глибині вона вперше почала здавати ся можливою, коли не буде кращого виходу. Про те він ще гонив її геть, мов відбивав ся від неї, хотїв випробувати усе, щоб зостати ся на тому становиську, яке займав досі.

Так минуло годин зо три. Надходило вже до півночі, коли Гриць блукаючи опинивсь ненароком біля людських кухонь. Кухні ті були старі, маленькі, давні будівлі. Тоді, як їх ставлено, ще нікого не клопотало зробити їх хоч трохи вигідно, а з того часу багацько дечого переробило ся у господарстві: засівати почали більше, обробляти краще, завели ся деякі нові роботи, до яких потрібно було геть біль-

ше робітників, самий термін хліборобської справи поменшав, бо усі пригнали скінчити роботи загодя до зими, так що ті-ж самі справи тепер займали більше рук і тісні колись хати зробили ся ще тісніші, вдаючи швидче на якийсь хлів, де на ніч настидала ся як у загоні на ввесь діл солома, а люди покотом оден повз одного лягали спати на ту солому, підмостивши у голови власне засмальцьоване по роботах шматть. Можна здумати, який дух стояв сьвітом у такій оселі, де низька стеля, стіни стулені з глини, перемішаної з кизяком, та глиняна долівка, часто запліскувата помиями, мов умисне були зроблені так, що не витягали з хати смороду, а ще додавали свого. Вранці, коли сердитий гомін прикащика будив людей, вони як з чумної вихоплювались швидче з хати на чисте повітря і на швидку обмивали як небудь вид і руки, підгонені лайкою прикащиків. Солому куховарки згрібали по верхах до комина, поспішаючи затопити грубку, аби мерщій витягло сморід та не забарити ся з сніданнем. Коло самої хати, щоб спроміжнійше було куховаркам вносити кабанам помій, стояли сажі. Свинар що дня вигрібав їх і велика куна свинячого гною лежала побіч хати. Гній той не прибирав ся цілими роками й зогрівавсь, а дух його горячою парою підносив ся як сивий туман біля самих вікон кухні. Просто проти дверей раз-у-раз звертали солому на опал і часом замочена дощами солома не згрібала ся до споду, застаючись гнити біля хати. В додачу й самі робітники додавали ще неохайности справляючи поза хатою усі свої невідмінні потреби. Не диво, — наймити не любили своєї кухні! Народній погляд шанує хату. У хаті висить ікона, у хаті живе Бог і хто не скине у хаті шапки, то скинуть її з потилиці хто схоче. Треба дуже розпалити ся чоловікови, щоб даяв ся погано у хаті, та й то частійше нагадують такому аби йшов лаяти ся на двір. Та тут, дарма що десь у темному, навіть пліснявому кутку,

висіла темна як ніч стародавня ікона, тут часто можна було побачити і на покуті чоловіка у шапці, а що у хаті — то й ніхто не скидав її. Хлопці; а й дівчата одно поперед одного, мов хизуючись так і спали найпоганшими словами як тим горохом; а найбільше поки літо, поки тепліше, робітники розлазились на ніч скрізь по кущах, по соломах, упрощувались до селян на мешканьє.

Так і тепер сливе нікого не було в кухні. Темною купою малювала ся довга незграбна будівля кухонь, обгорнута глухим уривчатим гомоном нічної темряви, серед якої подекуди чутно заспане людське хропіння та свиняче плямкання, вдавали ся якимись химерними полохаючими гуками. Коли засмучений своїми думками Гриць зайшов сюди, він і сам не вгадав би чого так невідмінно, мов що штовхало, потягло його до кухні неначе було щось принадне, щось належне до його думок під цією гнилою стелею. Гриць увійшов. У хаті було темно, душно, на столі коло покутя ледве блимала маненька на половину прикручена гасочка; по кутках і по стелі химерно розвішувались темні великі тіні і іноді, коли дужче спалахне світло, тремтіли й ворухились по стінах мов живі мари. Тут спало кілька чоловіка розкинувшись долі; хтось з просоння почувши як Гриць рипнув дверима, поганю вилаяв ся повертаючись та й знов заснув. Скрізь знати було неохайність, недбалість. Гидко здало ся Грицькови на кухні; ледве кинувши, похилившись засоромлений подав ся він звідси. На зустріч йому вийшла з своєї кімнати куховарка; побачивши панича такої пізньої, незвичайної доби, вона трохи здивувала ся, трохи, маючи щиро українську вдачу скрізь щось підзорити, злякала ся.

— Чого се ви паничу?

— Так ішов повз кухню, то й зайшов.

— Се-б то подивитись чи не пустують робітники.

Прикро було Грицькови чути такі слова.

— Ніхто й не гадає, — вразило його, — що й в мене можуть бути інші думки, не тільки про господарство.

Він змовчав і почвалав геть, та на дверех спинився й обертаючись до куховарки, промовив:

— Як то можна, що в вас скрізь така неохайність; хоч би причепурили трохи, аже й вам мабуть гидко дивитись?

Гриць часто казав братови, що не гаразд тримати наймитів у такій поганій оселі. Але-ж Олександро вже відмагався тим, що так скрізь та що господарство поки що не настанчить кошту на вигіди для робітників. Але Гриця клопотала та неохайність, йому згадувалося, що читав він, як шкодить вона людям, які болісти розплоджують ся на її корені, як не путить та-ж неохайність навіть духовну вдачу людей. Тим він хотів сказати тепер куховарці, щоб хоч вона поводитилась чепурнійше, коли не можна вже нічого зробити з братом.

— Е, паничику, інакше не можна, — байдуже відказала вона, сьміючись нишком з чудного їй паничівського жадання.

— Чом то так?

— Це вже хата занехаяна.

— А на віщо-ж її занехаювати?

— Однаково, чепурноти не додержиш, дуже тісно, та й віку нікому тут не зжити, а доглядати нема кому.

— А ви?

— Я сама за усіх не вправлюся, аби страву встигла наготувати. Хай вже за їми жінки дома глядять! Не покоївок же їм тут наймати, пішли у строк, то хай вибачуть!

Гриць змовчав. Тихо пішов він далі і ще одна сумна думка вчепилася в додаток до перших. От тобі робота на користь людові! Збирати їх у цю погану школу, щоб відлучивши змалку від родини,

привчати тут до неохайности, до лайки, до бійки, висмоктувати народне здорове, виморюючи іноді ще зовсім молодих хлопців, трохи не дитий по важких роботах, не даючи ані виспатись, ані відпочити, аби більше витягти з їх роботи. Задля власної користи понівечити не тільки їх, а здорове їх дитий, їх унуків, усього народу й тепер і на потім. О прокляте становище!

Вже свитало. коли Гриць стомлений до останнього, ледве переступаючи, прибив ся у свою хату, впав на ліжку і приспав ся важким неспокійним сном.

XIV.

Коротенький монольоґ тїтки Мокрини.

— Гарний син у старого Омелька, щира людина, добрий товариш, до усїх зичливий, старих поважаючий.

Оттак вихваляють люди Павла, а дївчата додають нишком своє. — Павло, мовляв, і гарний і веселий — та вже так до його припадають. Заведено, й він не від того, а покохав ся з Галькою Недоступовою, дївчиною гарною тільки як на кого. Інші її ще дужче над його похваляють, так є-ж такі, кому вона наче у горлі стала, а найбільше отій тїтці Мокринї, що розвозить по селу пльотки, наче в Гальки з Павлом вже щось не гаразд стало ся, та відмовляє хлопцїв, щоб Гальки не сватано, бо вона й на язик гостра і неслухняна й непокірлива:

— Ти їй слово, а вона тобі десять! І яка вона тобі, мій голубе, жінка буде, що ти її анї вчи, анї попобий, зараз очі видряпає, так тобі й прискати ме мов та жаба. Та в неї, мій голубе, й увесь рїд такий. Хїба-ж ти не знаєш Недоступового заводу? Він же краще: як заведе ся, цілїсїнький день не їсти ме, аби його остання ланка зверху була.

Казали вже парубки тїтці Мокринї:

— Чого ви, тїтко, турбуєтесь? Аже й ви, здоров Боже, нехай Бог не вменша, на язик довгі, та не перестерегали-ж дядькови, щоб вас не брав, коли вони сваталсь!

— Якже розсердить ся тїтка Мокрина, як

побіжить того парубка на все село славити — і про Гальку забуде ся.

— Що се, — каже, — тепер за люди понаставали: такі та сякі і старих людей не слухають, і хто їх на добро напучує огризаять, ся і що ти йому вишкварку не кажи, він тобі на одно слово десять своїх додає. А нема на їх ні сорому, ні бстраху.

— Так ото-ж лихо бабі Мокрині: ніхто їй і віри не йме, ніхто й не оступить ся, тільки й знають аби на капость! Ось хоч би й дід Микола! Думала-ж — розумна людина, а й сам старий дурень не тямить, що верзе! Яку, бачте приключку закрутив?!

— Та за вами, — каже, — Мокрино, й найпрудчийший парубок не поспішить ся й одного слова сказати, не то десять.

Отгоді вже бачить тітка Мокрина як їй гірко у світі жити то й розіллє ся сльозами вдовиними, гіркими, мов тією рукою, та лає себе лає:

— Стара я дурна, стерво собаче! Нікому не догоджу, ні для кого не потрібна, хоч би мене стару суку швидче Бог до себе прибрав, щоб я людям проти світу не стояла! І що я кому поробила? Кому чим остогидла? Нема мені від людей спокою, шарпають, розтягають мене вороги злиї на дрібне клочче, мов ті собаки. Й живу собі, здає ся, нікого не займаючи, а ні-ж таки нападають ся! А той бахур, щоб йому сто чортів в печінки, Хома, й не оступить ся й жінки не оборонить!...

І вже як заведе тоді баба Мокрина чоловіка лаяти, то й півні поснуть, а її пороціння на все село чути.

XV.

Дівка Недоступового заводу.

З чого не злюбила тїтка Мокрина Гальки, за віщо не люблять її й ще дехто? Спитайте в людського серця, з чого й до чого так любить воно підлещування та поклони? Чом не любить так бачити у інших гордості, поваги до власної чести? Спитайте людей, чом той хто за хвилину, може, без сорому казка, вклоняв ся сам, плазував на вколїшках там, де було йому треба, спїткавши людину, що сучасний громадський погляд чи злиднями, чи рангою, чи віком поставив нижче від його, вимагає й від неї такого-ж сорому, ображає ся та лютує, коли вона не знижує ся перед їм так, як він перед старшими! Спитайте, хто надав кому право на людську честь? І ви не знайдете такого закону, але скрізь побачите те право, щó панує над усіма законами. А Галька — дівка горда, гостра на язик, завзята й якась відмінна вдала ся собі. Начудує часом на диво, накаже такого що й не чули, так і ріже й відказує що дума по правді, і голос її дзвенить тоді, як тверда криця о камінь! Не схилить ся горда перед ніким, не вважає чи то старший, чи то дука, чи то можний, та ще хто потрібніший їй, то ще вище голову здійме. Залежати від когось, то було найбільше лихо, найважча кара для неї. І хоч би сам Павло її любий, Павло пострахав би покинути її

за непокірливість, вона-б відвернула йому гордою зневагою і хоч може й занудила ся-б від гірких сліз та туги, а не віддала-б своєї коханої волі. Така собі вдалась Галька, та не диво що й удала ся. Було в неї й від батька й від матери того гордування. А й батько й мати були в неї чудні люди, а батько то й прямо скажений. Я зазнав його вже зовсім похиленим дідуганом, а й тоді знати було його хижу невпинну вдачу. Високий, худий, похилений, темний як земля на виду з своєю бородою по пояс, він ледве совав ногами стогнучи та лаючись раз-по-раз. Його гострий, закрючений, низько звислий мов у хижого птаха ніс, та гострі, неспокійні, що раз-по-раз запалювали ся та бігали мов у звіря, очі, зразу звертали на його увагу. А розпитавшись, справді почув я багато цікавого про його молодий вік. Першу жінку свою, що покинула йому одного гарного та бездольного хлопця, чисто знівченого батьком, він — балакали люди — замордував на третій рік як побрав ся, та не довго й журился за нею. Не минуло й місяця, старий Недоступ виголив ся добре, убрав ся у нову гарну свитку, підперезав ся червоним добрим пасом, та й подав ся шукати собі пари й поганяв таки з хлібом по хатах, бо скрізь вже пройшла чутка як поводив ся він з першою жінкою, й батьки бояли ся віддавати за його дочок. Вже перегодом трапила ся йому сирота вбога, жидівська наймичка, гарна, кажуть, як сонце та завзята й облудна як біс. Не довго гадала Одарка, — так звано Гальчину матір — пішла за Недоступа хоч трохи погосподарувати на своєму. Як же привіз він молоду жінку, то зразу все перед людьми вихваляв ся. „Подивіть ся бо, каже, яку я собі жінку-красуню знайшов“, — бо й до його чутка дійшла, як сьміяли ся, що ніхто за його не піде. Перший місяць минув, хвалити Бога нічого, наче й справді у Недоступовій хаті настав час злагоди, аж люди дивували ся, думали й справді поладнають ся. Та не довго була така тиша, тільки до

хмари. Другого місяця почали ся сварки. Микита Іванович [Гальчин батько] ще не бив жінки, він ще неначе придивляв ся з якого боку почати, а тим часом почав її зачіпати, почав палазити: то те, то се не так, мов навмисне вигадує які непорядки й лас та грима на жінку. Жінка відвертала йому назад, та до бійки ще не дійшло. Аж ось якось повернувшись із шинку Микита таки наваживсь та й збив з жінки очіпок. Жінка як мела хату, лягнула йому у пику віником і зняла ся бійка. Довгенько помордував ся Микита поки подужав жінку, бо була собі нївроку здорова але нарешті насївши, відмолотив таки добре. Одарка мовчала, ані писнула, і вставши не давала жадного знаку, але на серці заховала злість та жаданне пімсти. Хутко трапив ся до того й прикладний випадок. На Спаса Микита Іванович зібрав ся у ярмарок. В нас бачте у місті на Спаса ярмарок. Так ото Микита Іванович налагодив добре повозку, запряг коня, узяв і жінку з собою, заведено поярмаркувати чи там соли купити, чи крейди, чи ще чого, всячини його чимало треба у господарстві. Нічого, поїхали. У місті як у місті скрізь будинки панів та жидів до ката. Де не глянь, скрізь по стінах понаписувано, або „Неминай!“ або „Хоч минай та заходь!“, або й такого ще, що й до стінки не притулиш: намальована якась герліга та написано „Золотий якорь“, або „Бѣлорусія“. Де-б вона тут і взяла ся та „Бѣлорусія“ з своїми лапаціонами. А по тих „Неминаях“ і музика і пляшки коло вікон понаставлявані й чути сьнівають, так що й справді нїяк із їми не розминеш ся. А на ярмарку, як на ярмарку, є усячини, а жидів та циган, то здає ся найбільше, бо найдужче їх чути. Що вже набожать ся так і краю нема, та ще прикладно й божать ся: „І щоб у млина очі повилазили“ і „щоб мене на тім сьвіті чорти з некла справили“ і не розбереш чи в млина чи в мене, чи щоб його шпарено, чи щоб його справлено, бо джеріотять же та гарикають так, що хоч

і десять письменних притягни то й ті вухами хляпати муть.

На ярмарку, як те раз-у-раз бува, спіткав Микита Іванович багацько й кумів і сватів. Усе свої люди: або знаємці або й родичі, треба й побалакати й розпитатись і чарку горілки випити й поярмаркувати, так не дуже він і до дому хапав ся. На ярмарок, заведено, як на свята їдеш, усячини почувш, гаразд довідаєш ся, що де по білому світови робить ся: чи віддав може сват Тарас дочку і як у їх там вело ся, або може чути яка десь війна буде, або де князь проходив, або яка грамота виявилась. Так і жінки не дуже тоді нашого брата до дому заженуть, поки-ж то нацокотять ся та набігають ся; хіба вже над вечір як побачать що чоловік, теє то як його, дуже може багато через край перехилив, то й почнуть присікуватись: час та й час до дому, й робота дома не жде і друге й десяте, то як хто добрий то й послухає ся а то то й вилає. Оттак і Микита Іванович стрів кума та й зайшли у „Неминай“, а з „Неминай“ у другий, у третій, а далі вже чи то „Якорь“ чи то „Б'єлорусія“, чи хай буде й сама „Лапацонія“ то зайти треба вже вряд, щоб часом чого доброго не впустити. І Одарка з їми; сама не пє, а чоловіка не припиня, ще й частує. Так що дуже її тоді Микитин кум уподобав. — „І де ти“, каже, „собі, куме, таку жінку гарну знайшов?! Моя оце як-би бачила, то як та-б сатанюга не відчепила ся“. Та й Микита тоді дуже її вихваляв. — „І“, каже, „куме, в мене не жінка, а злото, слуха менє, не сперечає ся. Та я й не люблю, зразу-б приборкав, а то так ось і зараз поцілую“.

А Одарка й собі сидить така свята та божа та примовляє:

— І як-би я насьмілила чоловікови боронити чарку випити? Нехай на здоровячко пє, вона йому шкоди не зробить!

Аж у вечері вже, як зовсім стемніло й усї

вже Рівчани пороз'їздились, рушили й Микита Іванович з жінкою. Микита Іванович, добре таки на-смоктавшись, аж сопе собі серед воза розкидавшись, а Одарка воли поганя. Тільки як над'їхали трохи за місто, оттут її сьвято стало. Змостила ся вона на чоловіка, та як почала скубти, та бити, та при-мовляти :

— Оце тобі, вражий сину, сякий та такий, ло-даре, бахуре, ледащо! Памятай та не забувай ся як жінку бити. Я тобі знайду, бісів гаспиде, коли від-дячити, ти мені клятий колись у руки доскочиш! Та ще як підійме за волосє голову у гору та й товче її мов гарбузом гнилобоким по полудрабку. Аж проситись став Микола Іванович, аж заплакав на що вже терплячий був, так не помилувала поки не за-божив ся, що її не бити ме і не згадувати ме про се ніколи.

Довго не важив ся Микита Іванович бити жінки, а про те ще поменшало ладу у їхній хатї. Він не здолав забути того сорому, що його била жінка та ще й своя власна; він лютував нишком на серці, скоса та хижо позирав на її, та щось чи ще не насьмів, чи додержував слова, або може вишукував кращої шімсти, тільки не чіпав жінки. Одарка по-стерегала потайну лютість чоловіка й хоч і бояла ся часом та нездужала перемогти ся і несамохить раз-у-раз дратувала, не слухала, а то й допікала його уїдливиими словами, глузуючи мов з подужаного ворога.

— Було я скажу що, то й сама вжахну ся, — винилась вона перегодом, так що-ж? Вже не вернеш, а тоді мов за язик тягне, та якось воно тоді ми-нало ся.

Жити так очевидячки стало не можна. Раз-у-раз треба було сподівати ся колотнечи, і вона зняла ся та колотнеча. Микита Іванович таки не витримав, — вдарив жінку і тоді, як звїр з ланцюгу зір-вала ся роздратована довгим примушеним впином скажена лютість і в його і в неї, тай розходила ся

на просторому. Бінка зняла ся страшenna і як би не розборонили люди, то Микита Іванович мабуть би вбив жінку. Того-ж таки дня мовчки, сердита як буря, покинула Одарка чоловіка й помандрувала сьвіт за очі, лишивши йому на руки манюсїньку дочку — Гальку. Галька зостала ся й зросла на батьковому догляді, се-б то без жадного догляду. Микита Іванович не тямив поводити ся з дїтьми. Мовчазний та похмурий він залякував дїтий, по місяцях не озиваючись до їх, і дїти, забившись у куток, аж тремтіли його та тікали геть з хати, а то часом, на його що найде, і пестить ся й аж сльозами розливає ся, голублячи їх.

Серед таких обставин маненька Галя мало жила в хаті, вона частїйше бігала по степах, блукала в гаю, грала ся з дїтьми на вулиці, а трохи підбільшавши, ще дитиною, пішла у найми. З початку їй пощастило: перші господарі дуже добрі дїд та баба не мали дїтий та трохи й розпестили дївчину нанькаючись як з рідною дитиною. Зріши Галька пішла у строк до пана Крутена і тут вони спізнали ся з Павлом та тут і впало ся їй вперше зазнати деяких пригод життя.

XVI.

Заходи пана Крутена.

Навідаючись до себе на леваду старий Крутен частенько наживав оком на Гальку, та якось кликнув на бік табашника й спитав :

— Що то за дівчина ?

— Галька з Рівчака.

Чом-же ти досі нічого про неї не казав ?

— А хіба вона вам гарна ?

Табашник нишком осьміхнув ся.

— Ну та ти у сьому не тямиш, смаку нема, а дівчина вона огрядненька, так поспитай чи не тев-б ?

— Мабуть не прийде ся.

— Чом се так ?

— Батько в неї дуже строгий та вона молода, мало ще з парубками гуляла, не охмолостала ся.

— Не вигадуй ! Спитай коли кажуть.

— Попробуємо. Втік не втік, а побігти можна.

— Гляди-ж !

З того часу табашник почав примощуватись до Гальки, виряжати її на окрему роботу та закидати соромицькі балачки. Галька, думаючи, що він сам до неї залицяє ся, найбільше відмовляла ся, а часом, як розсердить ся, та й лає ся. А Крутен тим часом як збожеволів, що дня вча-

щав він на лєваду, позирав ласо на Гальку та гри-
мав на табашника, щоб не гаяв ся.

От якось табашник, побалакавши тєв-сєє з Галь-
кою, та й каже :

— Чуєш ти, дівчино, ти, я бачу метка.

Галька мовчала.

— Ще й гарна, нївроку.

— Яка вдалась, така й є.

— Та либонь, і не без розуму ?

— Чорт не крав.

— Так тобі-б тепер можна добру комерцію
зробити.

— Не знаю.

— Так я знаю, хоч направлю.

— Я не крамарьського роду.

— Сількісь, бо й крам не який ! Постерегла ти,
як пан за тобою очима пасє ?

— То що ?

— Чуєш ? Тобі погано не буде, пішла-б ти з їм
коли переспати ..

— Знайшли дурну ..

— А чому-б ні ? То тільки зразу моторошно.
Звикнеш, мені-ж дякувати меш.

— І не вигадуйте !

— Дурна ! Я тобі злого не раджу.

— Шукайте де інде, дядьку, як що вам треба.

— Інших не треба ; на тебе очі заздрять.

— Хай хоч і повилазять !

— Цц ! дурна ! Тобі не яка втрата, не ти пер-
ша, не ти й остання, а спочивати меш усе літо. Так
у роботі та ще добре знаєш на яку схочемо, туди
й вткнемо, а то спи та гуляй.

— Відчепіть ся, дядьку !

— Ой, схамени ся ! Ти дівка вбога. Не кому,
собі заробиш ; так не мине ся, щось пан та дасть,
а на дорозі-ж його не знайдеш.

— Нехай воно йому почервіє !

— Та ти-ж і за строк того не заробиш, що він тобі надає, аби-б послухала.

— Однаково!

— Тепер чи стьожки, чи спідницю, чи й чоботи червоні, поки-ж то батько зберуть ся, а то за який час, тут воно наче вродилось.

— Гетьте, дядьку, бо вилаю!

— Кириу не гни, жалкувати меш.

— І не думати му.

— Чого-ж воно так, що як хлопцям то й можна?

— Нікому не можна!

— І не бреши і не вигадуй; я вашу сестру й по ході й по очех наскрізь бачу, мене не одуриш, — гуляла.

— Брешете ви!

— Ова! Може й з Павлом ні?

Галька спалахнула. Відчепить ся, бо й очі заплюю!

— Стережись, дівко! Ми з тебе пику випаримо!

— Байдуже!

— Крапце одумай ся, а то й сам вчити му, та ще й за Павла усім порозказую.

— Ідїть к бісу!

— А ти, хльорко чортова, — зразу змінив голос табашник: — що ти тут, чортова дочко, наробила? Я тебе навчу як діло робити! — почав він ляяти Гальку на усю леваду.

— Цитьте дядьку, бо й я не мовчати му. За віщо лавтєсь?!

— Побалакай, побалакай ще, чортове мурмило! Гляди, пику розібю!

— Ось торкнїть: очі повидераю.

У вечорі табашник зайшов у покої на наряд.

— Ну що, як? — спитав пан.

— Не хоче.

— Як то не хоче?

— Там така, хоч і не приступайсь, я такої й не бачив; одно слово — лає ся...

— Дурень!

— Та чим же я винен, коли не хоче!

— Дурень!

— Я ще, пане, он як міркую, зажену я її у таку роботу щоб аж луснула, та як пополю раз та вдруге, та чи не опамятав ся

— Роби як хоч, аби швидче!

— Швидко, пане, не буде. Такої сатани швидко не скрутиш...

— Ти-ж їй казав за гроші? Я для неї не пошкодую

Крутен очевидячки аж горів весь з жару, він аж тремтів, аж ноги йому підкидало, наче його пропасниця била, а очі поналивали ся кровю і пика стала червона як печений бурак. Що далі балакали, то дужче його роз'ятрювало.

— Казав, та нічого не помагає ся.

— Що-ж вона каже?

— Що-ж каже. Вибачайте, пане, що за нею дурною і я скажу. Не вам кажучи, каже: Нехай вони єму почервіють!

— Се-б то мені?

— Так приходить ся.

— Ач, сволоч!

Крутен забігав по хаті; табашник стояв біля дверей і на лукавому виду його десь глибоко жеврів таємничий осьміх.

— Та як же? Ну за тиждень? — спинивсь біля його Крутен.

— Може, а про те не надіюсь.

Крутен скипів:

— Ти мабуть, сучий сину, дурити мене надував, то стережись! Я тобі потурати не буду! Щоб я поняв віри, щоб вона й на гроші не поласила ся.

Та вашого брата гуртом усіх за щербатий пятак скупити можна!

— Та скажіть-бо на милість, на віщо-б мені брехати?

— Сам мабуть з нею живеш, то й не хоче ся поступитись. Я тебе знаю!

— Мені не треба, в мене жінка.

— Жінка! Знаю я ваших жінок! Самий борщ їсти обридне, треба чогось на зміну... — захікав пан.

— От же не ймете мені віри, то хоч самі її поспитайте: я її на таку роботу поставлю де-б зручнійше.

— Добре.

— Тільки я вам не раджу, бо вилає.

— Ти мене, дурню, не вчи! Сам знаю; гляди — станови завтра у сад.

— До альтанки?

— А то-ж.

— На те ваша воля...

— Слухай, голубчику! — вже зовсім мягко аж трохи облесливим голосом зашопотів Крутен, несподівано відразу помякшавши: — Ти побалакай ще з нею, поворожи трохи та підмов, щоб не дуже огинала ся... Та слухай, не бари ся — йди зараз!

Того-ж вечора у садок господаря, де жила Галька на помешканні, прибіг до неї Павло. Гірко вона скаржила ся йому на свою напасть. Вона не покрила нічого, оповідала йому усю правду і стурбований голос її відбивав слізки, але не тихими слізками немощної людини, а киплячими слізками образи. Похилившись слухав Павло її сердите оповідання і смутна гризота гнітила серце йому; смирна та тиха вдача його не виявляла ся ні лайкою, ні

лютуваннєм, хоч тяжко, невимовно тяжко було чути йому таку зневагу з своєї любові коханої Галі.

— Моя ластівко, — прохав він Гальку: — не слухай їх, не давай ся на поталу тому бахурови старому, краще втечемо звідси геть далі!

— Чи ти думавш я не здолаю їх припинити? Я не дуже полохлива вдалась і лихом мене не при силують...

— Хто його зна, обридне терпіти... що дня лаяти муть може й бити муть, то й примусять на грішне діло... Втечімо, серце!

— Ні, втекти та й труситись, що судом він заверне нас знову до себе, та й знущати ме ся тоді вже як схоче, то не варто! Хай же краще він виявить ся увесь з усією поганню своєю, та й блага тоді нашої ласки мовчати.

— Моя ти зоре, як воно гірко!

— Та цур їм! Не сумуй бо, Павле! Перебуде лихо, а нам у двох скрізь добре буде!

І довго ще й цілували ся й радили ся й розмовляли вони у затишку між калиновим кущем та зеленими вербами, що поросли понад ровом Гальчиного господаря. Довго дивив ся на їх сумуючи місяць з неба, довго розважав їх сум соловейко, десь близько співваючи пісню свою; і заспокоїли ся їх молоді, закохані душі і веселий лад закоханої пари літав та лачив ся до їх у зеленому затишку, аж поки сховав ся місяць, погасли зорі, приспав соловейко кохану любку свою та й сам заснув біля неї і дмухнув вітрець як те завжди вранці, зажеврїла зоря на сході і перший соняшний промінь розсипав золоті блищі на Гальчиній косі.

— Щасливо, Галю, бувай здорова!

— Щасливо, Павлусю!

— Як що скрутно буде, скажи зараз, мов серце, то й підемо вдвох де далі.

ПАНИ Й ЛЮДИ

- Добре, добре!
- Та не слухай їх, рибко!
- Який бо ти!
- Ну не буду,... не буду...
- Та й поцілувались.

XVII.

Смаженого гарбуза панови Крутенови.

Незабаром зовсім вже розвидніло ся. Галька мусіла йти на дівочий точок, де що ранку збирали ся на наряд дівчата, а табашник становив їх по роботах. На цей раз він вирядив Гальку у сад.

— Чого я туди піду? — огризнулась була Галька.

— Йди, коли кажуть, — грімнув на неї табашник, та швиденько, вирядивши інших дівчат на леваду, повів її у сад, нїби-б того, щоб загадати роботу, навсправжки-ж маючи надїю улестити її на останнє.

Мовчки похиливши ся йшла поруч з їм Галька, навіть не чуючи тих облудних улещувань які не шкодуючи розсилав він перед нею. Одна тільки думка гнітила її: як-би збути ся від пана. Табашник аж повеселїйшав, йому здавало ся буцім то Галька схилив ся на його оману. Аж се перегодом вона тихо підвела очі та пильно глянувши на його спитала:

— Невже-ж ви й грїха не боїте ся, дядьку?

— От ще що вигадай, — огризнув ся той:

— який там гріх? Не панькати ся-ж з вами, коли ви тільки начальство своє неслухнянством клопочете. Ти думаєш мало я за вашу дурість приймаю?!

— Однаково! По вашому не буде.

Табашник аж плюнув.

У саду він поставив Гальку у самому темному та далекому кутку, коло альтанки, куди, як була чутка, Крутен завжди приходив розважати ся розпустними втіхами серед поетичних обставин. Тут не було справнього діла й табашник вигадав Гальці якусь зовсім дурну роботу та виходячи ще раз посварив ся на неї.

Галька зостала ся сама; вона хотіла розважитись роботою, та дурна робота валила ся з рук і не давала спокою, навіть ще дужче вражала, нагадуючи про лиху пригоду, а нічим не спинені, сумні думки виразно малювали їй що плещуть про неї дівчата, нагадували, як глузували завжди з тих, кого виражали в сад дівчата та парубки, які вигадували вони капости тим нещасливим, як сьміяли ся та шопотіли одна до одної товаришки. Ще й тоді, ще й за інших їй аж гидко було дивитись на таке безжальне, немилостиве глузування з людського лиха, а тепер ці згадки давили-пекли їй душу, найбільше коли впадало на думку як мордує ся мабуть Павло мимоволі підзорюючи на неї, наслухавшись тих пекучих, мов на догад кинених балачок людських.

Так минали часи, Галька все сиділа обгорнувши руками коліна, втопивши десь перед себе сухі гарячі очі, що блищали безнадійним, навіть, трохи нестямним, завзяттям.

Легенькі хмарки пливли по небу; вони то набігали обгортуючи тихий затишок темними тіннями, то знов оступали ся, а веселе сонце мов золотом на чорному оксамиті прискало тоді блискучою росою екрізь по листу і поміж листом по зеленій траві; часом який промінь продере ся у гущавину, заливаю-

чи сьйвом невеличкі галяви, розстилаючи та розвішуючи і долі й по старих дебелих стовбурах дерева нестотно клапті полотнища ясні плями сьвітла та ще дужче відрізняючи темні закутки по гущинах. Рідесенький вітрець ледви ворушить верхами дерева, викликаючи тиху розмову листу й тільки гомін веселого птаства по зелених куцах над головою розважа чарівну тишу, а двері альтанки-печери похмурно визначають ся між квічастих кущів хижими пащоками, відразу й полохаючи й приманюючи думку своєю таємністю.

Години йшли, малюнок зміняв ся тільки на колірах, що поспіль переливали ся по йому ораз як підбивало ся сонце; і довго засмучена, стурбована Галька сиділа, обгорнувши руками коліна поки змордована непроспаною нічю та важкими думками, схилилась до долу й приспалась.

Тим часом Крутен ще висипляв ся, а прокинувшись довго вилежував ся, вивернувшись на ліжку. Спав він погано: раз-у-раз схоплював ся, стогнав, рипів зубами та прицмокував. У душній хаті, де вікна були міцно позачиняні задля безпечности від остуди та злодіїв, душіло застаркуватим важким духом цоту, харкотіння, старечої неохайности, ледве перебитим якимись недорогими пахощами, що не шкодуючи начадив льокай, аж кубла того чаду хмарами зависли в хаті.

Крутен прокинувшись довго перекидав ся з боку на бік, він стогнав, крехтів, лаяв ся, харкотів, плював та продирав очі. Вранці він завжди почував себе зовсім недужим, слабим, в животі бурчало й пекло, у голові крутило, на серці було так гидко й погано хоч не вставай ніколи. Він палив люльку за люлькою, раз-у-раз гукаючи на льокай, щоб розпалив

Її, не встаючи випив міцного аж чорного чаю і вже не швидко прочунав ся, так що здужав підвестись та вбирати сч. Проте ледви почав він трохи осилюватись, а жирові думки почали вже набивати ся йому у голову і хоч він ще не зразу розбуркав ся, хоч і ледве ступав, ледве човгав ногами, та згадав вже про Гальку і ласі спогади каламутили думки та поганили його. Він поспішав ся, топчучись без пуття по хаті, нашвидку запахав у кишеню тютюн, гаманець, цукерки, спішно натягав одержину, та тремтячі руки не слухались і не залазили у рукава, гудзики з поспіху не зашпиувались, цукерки десь запропастили ся і Крутен раз-у-раз лаяв льокаля за те, що не швидко або не так вбира його. Одягнувшись він подав ся у сад наче-б то погуляти і зразу від будинку ще не спинав себе, але відійшовши з очий аж шкандибав дигаючи до альтанки, так кортіло йому на власні очі дізнати ся чи там Галька, бо як справжній ласун, він бояв ся не знайти її.

Придибавши до альтанки та уздрівши Гальку, як розкидавшись спала вона на траві улита м'якими колірами зеленого холодочку, Крутен аж зомлів, аж слина йому покотила ся і, ставши як зачарований, оглядав її пишну постать. Крадькома, мов кіт ступаючи мякенько, наблизив ся він до Гальки і ставши навколішки злегка сїпнув її за руку.

— Галю, мов серце! Устань, ходімо за мною...

Але Галька спала твердо.

— Галю, Галю, — ввесь тремтів він: — прокиньсь бо, ходім.

Але-ж, буркаючи Гальку та торкаючись до неї, він розпалював ся де далі дужче, гарячі хвилі розбурханої крови так і били у скроні та трусили його, задавлюючи у горлі палке ледве чутне шопотінне. Схилившись ще ближче до Гальки він не витримав і тремтячими руками став розстїбувати керсетку та розпускати перезок, що обмотував її гнучкий стан,

а губами присмоктав ся до вродливого видочка. Галька спала. Щось добре, веселе ввижало ся їй уві сні, губки осьміхали ся, на видочку розливав ся радісний сушокій, молоді, трямкі перса рівно коливали ся, з жадобою вбираючи запашне повітря і з кожним зітханнем гоже ворушили згортки білої мережаной сорочки. Аж ось щось страшне гидке сполохало їй сон, неначе якась склизька, невимовної гидоти, гадюка присмоктала ся та горне ся до неї. Вона тихо скрикнула і прокинула ся.

— Галю, серце, рибочко, будь моя! — нескладно белькотів їй над ухом Крутен.

Сон злякав Гальку, та прокинувшись вона злякалась ще дужче. Миттю пролетіли у голові згадки і, раптом схопившись, вона геть відіпхнула Крутена.

Немошний, звалений з ніг, очумантлий пан Крутен zostавсь лежати розтягнувшись долі.

— Моє серце, — белькотів він підводячись та знов пориваючись до неї: — не сердь ся, чого-ж сердитись? Ходім краще зі мною, моя кралячко!

— Йдїть к бісу! Чого причепили ся?!

— Не галасуй, моя любко... Що хоч, ну що хоч, усе тобі дам, хоч побалакаємо, ось на, візьми цукерки...

— Гетьте! Хіба-ж годить ся напасть ся на сплячу! І чого вам треба від мене? Я-ж казала: по вашому не буде.

— Не багато, голубочко, не багато, так гарного... — захіхікав Крутен, хвинтиком присовуючись та силкуючись поцілувати її. — Я тобі й гроший дам... ось візьми, скільки хоч, — і він засунув руку в кишеню — й гостинців... чого хоч, спідницю, чоботи, хрестик золотий?...

— Не пристунайсь, пане; не треба мені твоїх гроший, і жити в тебе не буду. Згиньте ви тут з вашим табашником! — гукнула Галька та так штовхнула Крутена, що той аж поточив ся.

— Що-ж, ти думаєш, я так тобі се й кодарую?!
— скипів Крутен. — Тікай, тікай, побачимо як по етапу приведуть... — верещав він.

Та Галька вже не чула тих похвалок. Як легквій степовий сайгак, прудко побігла вона геть з саду і незабаром зникла десь між зеленими кущами.

З саду Галька побігла просто на кухню та зразу почала жалкувати ся на пана, лаючи його привселюдно. Опріч куховарок на кухні сиділо ще декільки строкових: чи то табунщиків та чередників, чи то таких, що за роботою опізнили ся на сніданок. Старі мовчки, повагом жумрили хліб з цибулею, помалу відкусуючи та сповкола переминаючи його в роті, і хоч прислухали ся уважно до Гальчиних жалкувань, та не давали на те ознаки; тільки згодом оден дідок доволі наслухавшись та встаючи на молитву по сніданні докладно завважив:

— І чого-б я так лаяв ся, дівко? Адже-ж мабуть моргала на пана, що так він сердега розбурхав ся...

— Вигадайте ще що! — образила ся Галька. — Та хай він так сьвіт бачить, як я на його моргала.

Дід мовчки перехрестив ся, мовчки знайшов шапку, натоптав люльку та вже виходячи з хати докладно завважив:

— Ну, то жалкуй, дочко, на батька та на матір, що така гарна вродила ся.

Галька скипіла.

— Вам аби сьмішки, мабуть хоч кого перед очима різати муть, так байдуже.

— Вже й різати муть. Не зарізали-ж, та що-ж я, дівко, зроблю коли сила панська.

— Не сила панська, недбалість ваша ледача — то халепа!

Дід зовсім був налагодивсь щось відказати, був вже й став, був вже й рота роззявив та щось вражі очі залупали, так він тільки буркнув тихесенько:

— Ет балака! — та рукою махнувши, почва-
лав з хати, а за їм усі діди. Так за порогом таки-ж
надумав ся:

— Ніколи, — каже, — мені з тобою базікати,
ще прикащик ляяти ме, от що!

XVIII.

І нудно і сумно й нема де поради шукать.

В вечері того дня коли чисто стемніло, небо засіяло ся зорями, а люди покінчавши роботи поросходили ся — старі до дому спати, а молодші на вулицю, як заведено перед неділею. Крутен сидів у своїх покоях оден одним на великі хати та нудив ся сьвітом. У покоях тихо наче повимирало, довгий ряд великих темних покоїв, де на старість рідко й заходить пан Крутен, непривітною пустокою зазира крізь розчинені двері тієї бідно осьвітленої хати, де сидить він на старому просторому кріслі. Не знати вже, котрий раз почина він розкладати гадаючи карти; він то кйда їх то знов перемішує галію, та ляпа старими залайоженими, пооббиваними картами та йому і сумно і нудно. Часом наче що шпигне у спину, часом засмокче у животї, часом хотїв би сказати до кого слово, так ні до кого, або почути живого голосу так ні відкіль; тільки й чути як дуже стукають старі розмолоті вже, як і сам їх господар дзиґари, або іноді почує ся мов придушений регіт з буфету. Так не звик же та й не хоче пан Крутен балакати з простою людиною. — „Чого там показили ся?!“ — гримне сердито і знов усе знишкне і знов чути тільки як стукотить нависний хитун ста-

рих як і сам господар дзигарів. А то ще гірше. Чує Крутен, сидючи довго на своєму кріслі, як крадькома виходять з своєї хати дівчата, як одна по одній крадуться вони до сінешних дверей, а тільки за двері, — залопочуть скільки чути, тікаючи мов від чуми та грюкнувши необачно дверима. Ще посумнішають, ще потихшають покою, згасне останній сьвіт, щб мигтів у буфеті та осьвічував далекий куток коритара, ще непривітнійше стане на серці у Крутена.

— Гей ви, хто там? — сердито гукне він, кидаючи карти та запалюючи не знати вже котру люльку.

Ніхто не озиває ся.

— Гей ви, хто там? Манька, Палажка, Явдоха, Василь! — гукав він знову ще сердитійше.

Ніхто не чув.

— Хоч пропади тут, матері вашій біс, нікому й діла нема! — аж реве вже Крутен та стука у дзвоник з усієї сили.

Вже не швидко почує хто його галас та або несміливо просуне ся у двері голова маленької дівчинки, полохливо поглядаючи на пана, або прибіжить льокай з заспаною пикою, силкуючись вдавати з себе наче тільки-тільки покинув якесь пильне діло та захাপавсь бігти до пана.

— Де ти пропадаєш, старий дурню?! — зібе на його бучу Крутен. — Що ти робиш? Тільки й зна висипляти ся цілісінський день. За віщо я тобі гроші плачу?

— Та я-ж не спав, їй-же Богу не спав! Ще що вигадайте! — огризає ся льокай: — треба-ж посуду перемити, води понаносити. Хіба-ж мало усякої роботи?!

— А тобі багато?!... Бач — на одну душу цілісінський день посуду перетира, сякий та такий! Та йди хоч з очий моїх, не сердь мене!

Вирядивши оттак льокая, пан Крутен почувас себе на кілька хвилин втомленим, але відразу й за-епокоеним. На кілька хвилин він знайшов собі забавку, знайшов цікаве питання. Схилившись сидить він нерухомо, перегадуючи давні, давні, аж бридкі вже думки свої. Гадає він, який розбишацький та ледачий нарід настав тепер, як усі хочать узяти з його, пана Крутена, дорого, а ніхто не хоче за те робити; гадає, як тепер люди не поважають жадної влади, та не слухають його, пана Крутена; гадає який дикий, неосьвічений нарід і як сумно йому з його розумом не мати до кого слова мовити, тай багато дечого такого думав ще Крутен, але-ж то були старі давно відомі думки то й швидко перелинули вони, покинувши його знов на самоті з гаданнем, смутком та дражливістю.

Тим часом на вулиці гульня саме розійшла ся. Парубки та дівчата, що забарили ся були хто де, позбігали ся. Стало людно. Молоде товариство саме розгуляло ся. По усьому селу так і розливали ся голосні пісні, хлопчачі й дівочі, гуртові й самотні, веселі з завзятими вигуками, сумні, пишачись величною красою українського серця.

Усе: сади, степи, повітря, навіть саме небо, здає ся, застигло, не ворухне, милуючись, мов зачароване, на пишну красуню-землю; і сама та чудова тиша так і паше, здає ся, таємничим нечутним шопотінням любовців, жартів та молодих веселощів.

Сердитий сидів пан Крутен, мимоволі прислухаччись до того веселого, бучного гомону-сьвіву, до цієї спільної пісні закоханої молодечі та довічне молодої природи, що вони присьпівували одно одному, і ще сумнійше робило ся йому, дужче хмарив ся від його й сердитійші думки лізли у голову.

— Бач, сьпівають, вигукують! — бубонів він: — не натомили ся за день! Коли вони сплять?

Де-ж пак, чому не виспівувати? То вже знати, як вони роблять добре! Не сьпівали-б либонь, як-би у день працювали щиро. А то тиняють ся на роботах як не живі, висипляють ся по закутках! Нема по правді роботи; усе зшід батога! Та й диво?! Хто привід дає? Хто нарід попеував? Сумлїнне йому витроїв? Неелухнянство, непокірство, ледарство наплодив?! Хто?! Бач, хто! — зле бубонів він. — Нема на їх впину, влади, уряду на їх нема! Визволили! Пустили з ланцюга дикого зьвіра! Наділили нас хамами рівноправними! Хай же милують ся! Ач які звичайні повиходили! Старим людям відпочити по трудах треба, старі люди думками заклопочені, потомили ся; їм не до сьпіву, а вони над ухами пельку деруть! Диво? Воля! Яка тут воля? Воля для розуму, не для барбарів.

Оттак лютував Крутен сидячи у себе у хаті. Він завжди не терпів ціх гулянок, бо висиджуючи на самоті довгі осоружні години, не здолаючи заснути, він заздрих, сам собі у тому не повиняючись на щирі веселощі людські, а сььогодні роздратований невдачою з Галькою, він ще дужче лютував на мужиче непокірство.

— Ні, треба таки буде поскаржити ся становому, виявити йому це діло. Що вони собі гадають? До чого воно йде ся? Так порозпускають нарід, що хоч тікай геть з села! Хай він хоч гульбища ці необачні, розпунстні заборонить! Чому вони там понавчають ся? Все-ж нічому путньому! Вивчать ся піячити, грабувати, ледащити, бахурувати. Конче треба напрохати станового, щоб заборонив це непутство.

XIX.

**Селянські бунтарі та селянські оборонники
спокою.**

Тим часом на вулиці ще гуляють та й гуляють. Оден невеличкий, чоловіка з шість, гурток парубків полягали відпочивати осторонь від товариства на невеличкому зеленому бурті. Палячи цигарки, вони розмовляли про се та про те, а найбільше згадували сучасний випадок з Галькою.

Як на гріх, Крутеновому табашникови, вертаючись з наряду не можна було їх обминути. Він вже мабуть сподівав ся лиха, бо не озираючись, не здоровкаючись, ладнав ся проскочити нишком, але хлопці його побачили.

Вузкий у грудях, сутулий у плечех, що до їх не дуже й тулила ся його задерта у гору голова і на їй якомсь високо пристромені, мов прищуплені вуха, крадькома поспішаючи до дому, він дуже скидав ся на зайця, що чухрав з шкоди хмизом, низом попід вербами.

— Бач! — промовив стиха хтось з хлопців. — це-ж вахтор.

— А вахтор! — вже дужче обізвав ся другий.

— А що, дядьку, не зладнали! — зареготав ся четвертий, і хлопці почали тюкати табашникови у слід.

— Цить, бісові гультаї, голодранці! — огриз-

нув ся табашник тай подавсь швидко, бо наздогін полетїла йому грудка землї.

Табашник поспїшавсь, аж спотикав ся, бо де далї, хлопці збігали ся на сварку й далеко вирядили його бучним тюканнем та грудками.

Така селянська демонстрация, заведено, не подобала ся панови Крутенови й довідавшись про неї, він ще більшо упевнив ся, що на вулицї нарїд привчав ся до неслухнянства і треба її заборонити, а Гальку й Павла, що подали ся до дому покинувши строк, гаразд покарати. Тим то першої-ж неділі побігло від його двох цісланців: оден у місто до станового, другий у Рівчак до волости.

У неділю вранці пан писар та пан старшина поприходили у волость не за дїлом, бо робочої доби людям ніколи по судах тягаться, а так більше для порядку. Поприходили, поникали по хаті та й посїдали, порядкуючи грають у хвильки, виглядають, чи не наверне кого Бог. Нудьга! та й що то й за хвильки як вдох. Аж ось загуркотїла повозчина та й спинала ся біля волосних дверей. І писар і старшина, обидва кинули ся прожогом до вікна подивити ся хто-б воно, та як у вікно вже не було видко, то мерщій поховавши карти, почали чепуритись, щоб поважнїйше, бач, визирати, як що надїйде хто з людей. Пан старшина миттю натяг нову свиту з бляхою, що скинув був задля прохолоди, пан писар заціпнув гаплички, ухонив якийсь папір та перо й сївши проти старшини вдавав так, наче щось пише. Та на цей раз даремні були заходи. У хату уступив давній знаемець та добрий приятель --- Крутенівський табашник. Як чорт злизав, злетїла з волосних уся їхня пишність, і гучно витаючись, почали вони цілувати ся з гостем.

— А, здоровенькі були, Гаврило Хведосьовичу!

— Спасибі, а як ся маєте, Карпе Даниловичу?

— Сідайте-ж, будьте ласкаві! Аж он коли Бог привів, що не часто навідуєтесь? — питав старшина.

— А куди Бог несе? — запитав знов писар, уважно поглядаючи на табашникові кишені.

— Та до вас таки, до вас, панове свати, до вашої ласки, справа є, — відказував табашник, витягаючи з кишені пляшку горілки, ковбасу, оселедець та ще пляшку панської тернівки, що дарував пан Крутен волосним про особливі нагоди.

— Та за нами справа не стане; ми, знаєте, для вас усе охоче зробимо, — відказував старшина, придивляючись чи не витягне ще чого пан табашник.

— А дозвольте спитати, — додав писар, просягуючись до чарки: чи то ваша справа по „взисканію“, чи по „водворенію“ неслухняних наймитів, чи може теє то як його „укрощеніє“ бунтів?

— Буде усячини: і „взисканія“ і „укрощенія“, — відказав табашник, та й почав заводити начальство свою скаргу, тим часом вкупі з їм захожуючись цупко біля закусок. А про всяку оказію звелено сторожеви не впускати нікого у волость, бо волосним, мовляв, нема коли ка-зна чим бавити ся: є бо невідмінне діло, доконче спішна відписка панови становому про найпотрібніші справи урядові. Сторож сидів біля дверей. Одначе йому доволі не вподобало ся стерегти чужий бенкет, слухаючи брязкання чужих чарок і сердитий він справляв наказ може трохи й не так, як наказував пан писар.

Вже довгенько бубонів він перевертаючи смутні міркування про неправду світу сього, коли до волости надійшов якийсь чоловік.

Не бачучи жадного пуття бути дуже приязним, коли й з їм ніхто не буде панькати ся, сторож сердито гримнув чоловікови:

— Не можна!

— Чому?

— Не можна, тобі кажуть, — начальство бенкетув.

— То хай зробить справу, та й бенкетув! — намагався чоловік.

— А поткнись, дурню Божий, коли хоч, наші у зуби не глядѣти муть, у холодній і ночувати меш. Чоловік почухав потилицю.

— Чого се вони заходилися?

— Спитай вже їх сам, хай їм біс! Я тільки й знаю, що мені тут звелено стреміти. Бодай би пропала вона ця служба: чорт зна кому поклоняйся, та нема тобі й у сьвято спочивку. Там Крутенівський прикащик приїхав.

— Яка ще впять тяганина?

— А біс його зна? Дурно-б либонь не приперся.

Чоловік витяг кисет, напхав люльку та й віддав його сторожеви, сівши на рундуці.

— Так не буде, мабуть, діла?

— А сьогодні не буде.

— Гм... треба-б то ще дождитись?

— А треба.

— Це вже до другої неділі?

— А то-ж, — відказав сторож, цвікнувши на бік.

— Та мені-ж за п'ять верств їхати.

— То що?

— То нехай же їм біс!

— А... про мене, так не буде-ж по нашому.

Тим часом у волости своєю чергою йшла інча розмова.

— Оттак, як бачите, Карпе Даниловичу, яке кажу, неслухнянство повелося між отим людом!

— Борони Боже!

— Так що не то що не слухав ся, а ще й начальство лав.

— Не гаразд, не гаразд.

— Та що там начальство, а й самого пана.

— Те, те, те, зовсім погано, за це Й можна добре прикрутити. А воно мабуть і ваш таки не без гріха, підлазив, так по приятельству скажіть бо, Гаврило Хведосьовичу?

— Ну, там що... може й кортіло, — відказав з ухмілкою табашник: — тає що-ж, все-ж не годить ся грубіянівувати.

— А вже-ж, а вже-ж! А що-ж, чи таки упало ся?

— Як би-ж пак упало ся, ні за віщо було-б і клопіт заводити!

— Запекла, виходить.

— Клята, прямо.

— Бач!

— І тепер з своїм полюбовником строк покинули. Що-ж воно буде, коли усї свавільно, з доброго дива, почнуть строки кидати?

Гм! Гм!

Так ото ж пан і прохали, щоб ви знов йому їх привернули, а не так ще його, як Й, а що там на видатки припаде, — моргнув табашник, — так те ми вже заплатимо.

— Та воно можна. Тільки як вам здає ся, пане писарю, за це діло...

— За це діло на видаток менш як чотири карбованці, пане старшино, узяти не можна.

— Дорого бо, дорого, панове, воно й гріх таки так з давнього приятеля.

— Так, їй-же Богу, не можна.

— Скиньте бо хоч трохи, добродію. Ну, уважте хоч задля мене; хіба-ж нам у перше, або в останнє бачити ся!

— Так мало-ж.

— Їй-же Богу, ні.

— Та Бог з вами, Гаврило Хведосьовичу, вірте Богом, тільки для вас, давайте три карбованці тай усе, де вже наше не пропадало.

— Гай, гай, дорогенько берете з приятелів, — сумно хитав головою табашник, виймаючи з кешені троячку.

— Дурно бо бідкається, Гаврило Хведосьовичу, не гнівіть Бога, що-ж там на брата по півтора тай годї впадає.

— Так ви-ж, будь ласка, поклоніть.

— Будьте певні, жваво справимо.

— І за досьвітки, як я прохав.

— Та вже й за досьвітки.

— Тепер поладнавши справу, належало-б і могорича запити, та по пляшках тим часом за розмовою повисихало.

Приятелі сумненько поглядали на порожні чарки, кожен міркуючи як-би хтось інший поспішив ся поставити. Так минуло кілька мовчазних хвилин. Табашник метикував вже й без могорича втїкати, бо складало ся так погано, що йому знову доводило ся тратити ся, то гляди ще й нічого з тих гроший і не лишить ся, що пан про сю оказию дав, коли се зайшла старшині добра думка.

— Гей, стороже! — гукнув він.

Сторож саме роззявив був рота, щоб ще раз виляяти старшину, та почувши, що його кличуть, покинув нового знавця й побіг у хату.

— Є там хто?

— Оден є.

— Спитай чого.

Виявилось, що чоловікови треба виправити з когось якісь гроші, що вони йому вже відсуджені, та ніяк з волости не відбере резолюції.

— Пишіть, пане писарю, до соцького резолюцію, щоб зараз, значить і невідмінно, і предписуємо, усе так, як треба, — наказував старшина гикаючи.

— Буде тобі резолюція, чоловіче, тільки біжи,

принесеш кварту горілки; та гляди-ж — не аби якої а оковитої. А то позвикали такі та сякі чорт зна чим начальство напоювати. Я цього не дозволю. Як не оковитої, то й не треба і резолюції, виходить не треба, — чуєш? Та щоб узяв ще бубликів, оселедця чи що, та тоді бери резолюцію та й з Богом!

Пан писар написав резолюцію, кварта оковитої швидко з'явила ся на столі з шинку, щоб стояв двері проти дверей волости, і приятелі добре ще помогорочили ся і усі були дуже раді: пан писар, і старшина, що заробили та випили, — пан табашник, що вишив та й заробив, чоловік, що вже збув ся клопоту, тільки сам сторож радів вже на останнє, коли порозходились волосні, а він таки цозливав з порожніх пляшок півтори чарки горілки та знайшов хвістнк оселедця на закуску.

XX.

Несподівана перешкода.

Другого дня волосні згадали свої обітницї Крутеновому табашникови і, як звиклі до таких справ, не сподівали ся ніякої прикрости, то й заходили ся справдити слово.

Одначе пан писар, бувши обережною людиною, ніколи не любив залазити сам у небезпешні справи, а мав таку постанову, щоб, оступившись осторонь, звернути усе на старшину. Так і на сей раз вирядив він старшину до Недоступа у двір, направляючи, як що Галька не послухав ся, цінувати баткову худобу.

Старшина пішов і незабарі на Недоступовому городі почули люди його сердитий гомін; він лаяв ся, гримав та похваляв ся випродати усю худобу. Але й старий Недоступ був не з плохих і добре відвертав старшині, так що люди не менше чули й Недоступову лайку. Швидко Микита Йванович так розійшов ся, що люди бачили, як старшина доволї прудко вискочив з його городу. Очевидячки чимала притика, на яку спирав своє старече тіло Микита, здала ся йому ще на щось інче та так широко розгулялась по дворищу, що старшині вже не стало там місця й, оступаючись від старого усе далі та далі, він нарешті опинив ся біля воріт та

й вилетів з Їх прожогом, нестотно куля, так швидко як може й не личило-б вже стільки значній людині. Та як там моторно не обертав ся сам старшина, його язик очевидячки був ще прудчійший і лайка так і прискала йому з рота.

Страшенно сердитий вийшов старшина з Микитиною дворища та похваляючись побіг збирати понятих, щоб не гаючись напосісти супротивця.

Галас ізняв ся на всю вулицю, так що усе діло виявило ся на весь Рівчак і господарки, щб й попереду шопотіли потиху про Гальчину пригону, тепер так і забігали від куми та до свахи розпитуючись та оповідаючи про таку новину.

Чутка дійшла й до Гриця. Почувши, він так розсердив ся, що, здавалось, не було йому й упину та й подавсь мерщій до Микитиної хати й наспів туди сам завчасу, коли пан старшина з понятими надходив туди пишно, як ворог у повоюване місто.

Але-ж, коли старшина нагледів Гриця, його пишність відразу поменчала. З властивою усім облудним людям боязкою обережністю, він лякав ся усього, що хоч трохи не рівняло ся до завиклого ряду і зовсім не був радий спіткати ся на цей раз з Грицем і хоч бавив ся ще надією, що Гриць опинив ся тут ненароком, та, коли той, поманивши рукою, повів його геть від людей на окрему розмову, зробив ся такий маненький, що аж шкода було дивити ся.

Настрахавши старшину, Гриць звелів йому не чіпати більше Недостуна.

— Ваше Високоблагородіє, — наважив ся ще старшина: — що-ж я казати му панови маршалкови?

— Не клопочись, я сам з їм побалакаю, май спокій, він мовчати ме краще від тебе.

— Ой не мине ся-ж мені, ой помилуйте, бо я знаю вже своє лихо.

— Роби, як хоч, та памятай, я справлю тебе під суд.

Старшина бачив, що тут не переливки і низенько вклоняючись та благаючи ласки, подавсь мерщій геть. Про те йому дуже не вподобала ся така перешкода і він довго бідкав ся на непорядки, що як пани бють ся, то в мужиків чуби болять.

— Ускоч оттак поміж двох панів, — бубонів він, — та й смакуй тоді варениці. Справляй отут службу, коли кожне не в своє плутає ся...

XXI.

Любязна розмова.

Збивши бучу, Грицькови треба було побалакати й з Крутенем. Другого дня години коло десятої з ранку коляса Судиєнків вже стояла коло Крутенового танку. Старий Крутен дуже нудився самотнім життєм і завжди радо витав гостей. Так і зараз він дуже зрадів Грицькови, бо конче не впадало на думку чого пригостив той. Він не домислився навіть тоді, коли Гриць попросив наділити собі кілька хвилин до поважної розмови.

— Охоче, охоче, — відказував Крутен, міркуючи чого то прохати ме гість, як він звик до того, бувши маршалком.

— Я приїхав прохати вас за двох рівчацьких селян, — поважно почав Гриць: — дівчину Гальку та парубка Павла, що ви звеліли волости повертати собі у строк.

— Що? Вони покаяли ся та боять ся, щоб я не сердив ся? — лукаво криючись з думками, відказав Крутен. — Ні, я не злосливий; коли щиро покаяли ся, нехай ідуть, я не помщати мусь.

Але насправжки йому доволі не вподобало ся, чого Гриць втручав ся не до свого діла, бо таким робом він ще може довідатись і про те, про віщо й зовсім не треба.

Не в тім річ, добродію, — відказав Гриць: — їм не можна відбути строку і я прохаю, щоб ви не допоминали ся на тім.

— Як то так? — вдав здивованого пан Крутен: — мені дивно, що ви, добродію, клопочитесь за таку справу цілком неправдиву. Правда, ви ще дуже молоді і хіба це виправляє вас трохи. Та потурати такому непутству, яке повело ся тепер, я неможу; так покидають мене усі. Та це бувби мені великий сором. Я маршалок, я повинен стояти на варті, змагати ся проти роспусти, а не...

— Одначе не можна й щоб ви примусили їх робити вам впять, — не даючи скінчити Крутенови, зважно відрубав Гриць.

— Хто-ж може загадувати мені що мені робити у моїх власних справах?! Я прохаю вас більше...

— Я-ж думаю, ви не схочете, щоб я став виправляти їх на суді, коли мені доведе ся обороняти їх там; не схочете задля такої нісенітниць розрунати наше давне приятство, то тим більше що, як вам звісно, там може виявитись дещо...

Почувши до чого йде ся, Крутен не дав скінчити Грицькови. Злякавшись, щоб не оголосили ся його таємні гріхи, він миттю придушив усю злість, щб так і бурхала йому у грудях та вдавши з себе найвічливішого дїдуся, раднійшого задля приятеля поступити ся чим ні є, відказав, привітно осьміхачучись:

— О, добродію, коли вам вже так забажалось, то задля вас я радий поступити ся. А вже-ж, ви молоднеча не те що ми. Нам треба від їх роботи, а вам може ця дівчинна аж надто припала до серця... Хе хе, хе, чи не так? Не сховаєте ся від нас старих, старого горобця не одурите!

Грицькови так брудким здало ся це старече лукавство, що він не завважав потрібним сперечати ся й почав прощати ся.

Крутен все-ж таки ніяк не міг заспокоїти ся. Його турбувало як би Гриць не розславив його на людях.

Одначе, добродію, — спинив він ще на останнє з непокоєм Гриця: — ви повинні запевнити мене, що ніхто цього не знати ме. Я не хочу, щоб люди бачили, як я потураю ледарство́ви; інакше я візьму свої обітницї назад.

— О, не турбуйте ся, будь ласка! Будьте певні, я знаю гаразд де й як треба мовчати, — виразно відказав йому Гриць, виходячи з хати.

Пан Крутен зостав ся сам. Страшенні лайки, проклони посипали ся на Грицькову голову. Пан Крутен, як звір на ланцюгу, метляв ся по своїй хаті і безмірна злість давила й шарпала йому груди. Здає ся він радий би був розчавити Гриця як непотрібну жабу й думка про те, що він боїть ся Грицька, що не має способу сперечати ся з їм, недостача сили помститись, жадоба незадовольного бахурства тільки дужче й дужче дратувала його. Він трохи не занедужав.

XXII.

Де значить ся слід небезпешного духу.

Гриць поладнав Гальчину справу, та тим часом складав ся йому вже інчий клопіт. У неділю староста того хутора де жив Крутен повернув ся з міста з найстрогійшим наказом від пристава розгонити вулицю. Саме за тиждень пан пристав відібрав від Крутена лист, а його дівчина сховала у коморі чималий клунок пшенишного борошна, дїжечку масла і іншої всячини потрібної у господарстві. Запевне не можна було обійти ся без такого наказу. Одначе староста, як проста людина, мало тямив в урядових справах і йому здавало ся даремним утиском такий наказ і великою напастю обовязок його сповняти. Староста вдав ся собі не дуже розумний, але трошки лукавенький та боязкий чоловічок і бувши сам колись парубком, добре знав, що хлопців так спроста з вулиці не порозженеш і не дармо сподївав ся собі тумаків.

Про те, коли нїяк викрутитись, треба міркувати як краще справу зробити. От вертаючись з міста і заїхав староста у шинк перш над усе трошки випити для більшої поважности та сьміливости, та й запізнив ся, бо з такою препорукою, правду мовити, не дуже хотїло ся поспішати. А приїхав він до дому вже під чаркою і, як те з їм у таких пригодах

трапляло ся, налазливий та завзятий хоч не при- ступайсь.

Був уже вечір. Хлопці та дівчата давно поз- бирали ся й староста ще з свого двору почув їхні сьпіви та регіт. Правду мовити, на той час староста й забув ся якось, що ще нічого не казав хлопцям то й образив ся трохи на таке неслухнянство, що сьпівають йому над вухом неначе на глум. А ще дужче розсердив ся від того, що й син його пару- бок гуляв у гурті, то й довело ся по трудах роз- пряти самому коня, так що, здало ся йому, що й не дурно пан пристав заборонив вулицю. Не довго гадаючи, покликав він соцького, та й зараз до гу- лянки.

— Гей, ви, — гукнув він, уступивши між па- рубоцький гурт, хитаючись, але силкуючись визири- ти пишнійше. — Гей, ви, чого тут такі та сякі по- збирали ся галасувати?! Не знаєте, не вільно?

Здивовані парубки глянули на старосту та й зареготались.

— Тю, матері вашій біс! — розсердив ся ста- роста: — чого баньки повітріщали та іржите! Ска- зано, не велено!

— А хто-ж не звелів?

— Я!

— Тю!! — загомоніло парубоцтво.

— Розіходьте ся, бо у холодну позапираю. Пан пристав казав порозгонити.

— Не правда?

— Йй же Богу.

— Чого-ж так?

— Значить непорядок.

— Який?

— А чорт його зна який.

— Годі бо, дядьку, а де-ж нам гуляти?

— Де гуляти? — з лукавим п'яним осьміхом відказав староста: — Де гуляти? Не знаю, одначе не можна.

— Чувте, дядьку, йдїть та спїть, пристав не почув, то й не знати ме.

— Кажи ти! Я тебе послухаю! Розіходьтесь, коли кажуть! Ну ти киша перший!

— Я не піду.

— Як то не підеш?

— Та так не піду.

— А коли я кажу?

— Та ще й потім.

Староста постояв, постояв, ніби щось то міркуючи, придививсь на того парубка, та зразу лясь йому по пиці

— Гей, соцький, бери його у . . .

Та він і не вимовив, бо ту-ж мить і він і соцький полетїли сторчака до гори ногами, діставши кілька значних стусанів.

Зняв ся великий галає, хлопці тюкали, староста лаяв ся та сварив ся, нахваляючись, що сього вже не подарує, та на гомін вийшло кілька господарів і вже вони вгамували старосту, вривонюючи що не треба-б було йому й встрявати між гулянки, бо не можна-ж молодим не погуляти, — тільки й їхнього. Аж соромно стало старостї, аж заплакав сердега, кленучи свою бідну головоцьку, що занесла його вража доля на таку погану службу, а парубки та дївчата zostали ся догулювати до ранку.

Так би воно й залякло, та чутка про вулишню зваду дійшла й до Крутена. Нишком, щоб ніхто не довідався, написав він усе становому не шкодуючи змалювати п'яну потичку як якусь ворохобню. Його накіпіла лютість на мужиків, на Гальку, на хлопців за табашника, на Гриця, що на пеню йому з'явив ся якимсь мужичим оборонником та присоромив, приборкавши його, пана Крутена, — уся ця давня, розжеврїла під примушенням впином лютість, смакувала тепер завчасу втіху помсти, якою здавалось, дістане ся йому тепер напитись. Розпалений цїєю лютістю, він мішав хлопців, Гальку й Грицька

у оден гурт своїх ворогів і радий був потішитись хоч на комусь плохійшому кого вперше запопав до себе у пастку.

Розпочинала ся погана справа. Над хлопцями зависла чимала кара за непокірство та змаганне проти влади. Минуло вже кількись тижнів, вже суд почав справу, вже приїздили перепитувати людей у Крутенів хутір, коли почув Гриць про се діло. Розпитуючись в людей, він дізнавсь який звязок має воно з Гальчиною пригодою. Лукаві та злі вигадки Крутена драгували його страшенно і відтак він вважав себе за обовязаного оступити ся за ні в чому, пріч дуросці, неповинних хлопців.

XXIII.

Перевал.

Багацько клопоту настало тепер Грицькови. Не раз достало ся їздити у міста та прохати і справника і слідчого і суддів. Та не дуже вважали скрізь на Грицькові прохання, навіть, підзорливо дивуючись, чого встряв він у таку справу, радили краще залишити її, хоч і вдавали наче-б радійші догодити, як би те було можливе.

— Судіть самі, Григорию Михайловичу, се-ж не абияке діло та й не можна-ж потурати такому свавольству.

Знов, та знов, починав Гриць доводити, що тут не було жадного свавольства.

— Та-же ви знаєте, як дивлять ся тепер на такі вчинки. І хоч як би бажалося нам зробити по вашому, повинні-ж ми звертати увагу, як поглядають на се хто старші, — казав оден.

— Далєбі, дивна річ, чого вам так шкода цїх хлопців, — відказував другий — і що вам до їх? Ну, посидять трохи тай годї. Вірте бо, справа сього не варта; ви придбаєте з її собі тільки клопоту, бо й пан маршалок тут зацікавлений, а він дурно свого не покине, а на щоб вам сварити ся з їм бувши сусідою.

Гриць попрохав ще брата допомогти собі. Олександрови дуже того не хотіло ся; він не любив, щоб на його слова не звертано уваги і довго відмагав ся, боячись, що його не послухають. Одначе перегодом побачивши, що Гриць де далі все дужче турбує ся, знепоковний, щоб у запалі не зробив той чого необашне, Олександро хотів краще узяти на себе ту справу.

Повітове місто зовсім було здивоване, почувши що й Олександро Михайлович Судинко, відомий як людина поважна, не схилена ні до химерних мрій, ні до нерозважних поривань, вплутав ся у таке діло. Тепер і дурному можна вгадати, гомоніли у місті, що тут є зовсім інший ґрунт, а не справжня охота визволити обвинувачених злочинників. Поважні люди поміркувавши трохи, цілком погодили ся, що то ніщо інше, як розрада між двох значних панів і добрий привід одному накапостити другому.

Тепер ця пригода робилась куди цікавіша для городян і балачки про неї стали модними на який час, а пан справник, що вже його непокоїло таке непутяче втручання Гриця, тепер заспокоїв ся і весело переказував знаємим усі новини та сам з Судинками на одинці, маючи думку сказати що приязне, докірливо хитав головою та сьміяв ся з Крутенової запеклости. Помалу, помалу, справа про хлоп'ячий бунт закрутилась, заплуталась та й зникла у безоднях стародавніх паперів на втіху й мороку істориків потомних віків. Про те Гриць зовсім не був тим задоволений, як би те можна думати. Навпаки, даремні клопоти, тяганина, зичливі відмови, уся ця збираниця людських пакоців недбалости й хитрощів, з якими довело ся йому спіткатись за останні часи поклали певні знаки на його вдачі. Збентежений, роздратований, він не здолав тримати себе, і у розмові його і у тім як поводив ся він часто й густо виявляло ся те презирство, яким надіяв він усіх цих порядних людей.

Бачучи, що не здолав нічого зробити, поки боронив хлопців, здаючись на правду, а брат допомігся зразу чого бажав, коли удав наче має у тім власну користь, Гриць запевнив ся, що та сила, що на неї він впевняв ся й покладав надію зробити так багато, вдатна тільки на послугу йому власне, й нікчемна для громади. Його дратувала та неймовірно уперта сила, яку впало ся знайти проти себе. Ображало, що на таке мале діло треба було потратити стільки хітї, стільки клопоту. Його становище осоружило ся йому ще дужче. Після того він не довго вже зоставав ся у Рівчаку. Невсипуча гризота сумління не давала йому спокою; туга й смуток що день більшали; незадоволені ідеали, незадоволені бажання правди де далі дужче нагадували про себе; найпростійші пригоди, які безліч проходять несутно повз наші очі, вражали його мов живі докори, малюючись образками зневаги з правди й людського лиха. Така боротьба з власною душею, як боротьба з самим собою, на далі була неможлива. Панські придоби та сила заплачені такими турботами обіходили ся чулому серцеві Гриця дорожче ніж мали кошту.

Одного дня Грицько осьвідчив братови, що не здола та й не хоче жити у Рівчаку. Та як вимовив Гриць свою постанову, уся його постать, його наболїлий голос очевидно виявляли, що іншого вийстя він не має, що інше він зробити не може. Це визначило ся о стільки виразно, що Олександр не міг навіть сперечати ся. За останні часа, познаємившись краще з Грицем, Олександр трохи при звичаїв ся до його поглядів і, не згоджуючись з їми, вже не вважав їх за таку химеру, дитячу забавку на який час, якою здавались вони йому попереду; він навіть звик вже поважати їх. Так і тепер, перебуваючи сам Грицькових страждань, він серцем почув яким довгим, важким рухом усієї души дійшов Гриць до своєї постанови. Тим він і не відмо-

ПАНИ Й ЛЮДИ

вляв брата, а прохав тільки, аби той не спродував свої землі і не відбирав тим у себе спромоги повернутись назад, коли здума. На тому й стали. Олександро забрав Грицькову землю у посесию, а Гриць незабаром виїхав з Рівчаку.

XXIV.

Село Горобці й нова Грицькова оселя.

Верстів за сімдесят від Рівчаку, над рікою Оржицею, на нагірньому березі стоїть велике село Горобці. Як часто на наших маленьких річках, долина Оржиці неглибока, нагірній беріг не дуже високий, а берегова круча спускає ся спухово широким просторим розлогом, щб̄ ввесь заріє стародавніми густими садами та заставив ся хатами селян, щб̄ виглядаючи зпоміж кущів, у день наче сьміють ся, блищать мов срібними від сонця стїнами, у вечорі миготять огнистими скрізь розсипаними зірочками віконець, а темної ночі чисто ховають ся під шапою дикого лїсу, яким здають ся стародавні розкущені сади, малюючись чорною постаттю на темному небі. Село Горобці, більше козацьке село, поспільства тут небагато, багатого значного пана нема й одного. Ще мешкало тут кількось полупанків, та тепер по знищеню кріпацтва вони або порозбігали ся у міста по урядах, або сидять тихо та смирно помалу мішаючись з мужиками. Так склало ся ще з давніх-давен, ще з того часу, коли на Україні тільки-тільки заводилось панство. Тодї пани скуповуючи та відбираючи в людей землі несамохіть мусїли задовольнитись тими землями, які були менче потрібні людям, за які люди менче оступали ся, а то все

були чисто степові далекі від річок землі. Як перші й давніші господарі усєї землі, козацтво й поспільство вже густо осіло ся по річках, тут панам вже нікуди було ширшатись, тут їм було тісно й виходячи зпоміж тих же козацтва й поспільства, вони повинні були вийти й з найбільше улюблених їми земель [так було, конче, беручи на гурт, я не кажу про особливе дужих людей]. Пани задовольняли ся гіршою землею, аби осягти її більше, такий був рахунок їхнього гешефту і історія справдила користність такого рахунку. Швидко й гірша земля зробилась не менче потрібна й за кращу й люди прийшли за землею до пана, прийшли прохати панської ласки. А вже-ж таки понад річками й досі на Україні мало стоїть панських економій, а тепер вже що року зостає ся їх менче. І село Горобці було таке-ж просте спершу-віку чисто хліборобське село.

До останніх часів по таких селах, що за їх царину, мов за міцні ворота замку, ще не переступала ногу державця, більше й краще зберіг ся щирий старосьвітський звичай і вдача. Були й тут багатші й бідніші та відміна між їми не зайшла так далеко, щоб досягти такого багатства здавало ся неможливим чесною працею; до того-ж дукарі тут були свої люди, свій брат, вони не пишали ся перед іншими, не славили себе людьми їншої породи, не вимагали особистої шани. Багатство не мало тут своєї найбільшої принади, вони навіть їм не користували ся, живучи як і всі, його не було видко, то не так і кортіло. Таких дукарів було по великих селах багато, та не оден з їх не здолав держати у лабетах усе село, тут не було милостивця, що міг би захистити кожного у кожній пригоді, тут ні до кого було бігти за порадою, позичкою, поратунком пріч до свого брата; з того треба було шанувати своїх рівних, з того треба було з їми якомсь ладнатись. Громадські справи завжди вершили ся тут самою громадою, право обертати їх так чи інше ні-

коли не випадало з громадських рук, то й громадське почуття мало тут більше впливу на людей, було дужче, а люди визирали спокійнійше, задовольнійше, самостійнійше, більше звикли до поваги й волі ніж по панських селах. Та тепер вже і тут по цих ще недавно щасливих закутках пішло вже усе на виворот. Омана багатства, його сили, як ознака віку все мертвячим суховієм пройшла вже й тут руйнуючи старосьвітське життя, збавляючи тихі та любі старосьвітські звичаї, розсіваючи по людських серцях заздрість, свару та ворожнечу.

Звернувши недалеко царини з головної Горобчанської вулиці треба чимало покрутитись поплутаними вуличками, часом такими вуличками, що й не розминеш ся, стиснутими з обох боків одно повз одного понаставлюваними повітками, хатами, завітчаними гарбузами, пасльоном та королевим цвiтом, тинами та кучерями, пообсаджуваними дерезою ровами, поки вже над самою Оржицькою лукою за одним крутим заворотом доїдете до високої просторої хати, або швидче маленького будинку от на кшталт тих, що становлять собі не багаті панки. Будинок той рублений, добре вимазаний а укриваний очеретом, він геть вищий від простої хати і вже знадвіря є певні знаки, що підлога вистелена дошками. На перед виходить п'ять вікон і шість дверей, з причілку впять дверей та двоє вікон. Будівля оступила ся трохи у двір і відгородила ся від вулиці вузьким квітничком, що з одного боку зійшов ся з старим задичавілим, десятини на дві, садом, а другим пристає до невеличкого та хазяйновито й порядно додержаного дворища. За садом простягла ся левада, вона порізана на картки повними води, пообсаджуваними вербами рівчаками. Глянувши на неї, зразу можна пізнати, що господар поклав тут ба-

гато думки й знаття і не тільки знаття-наспадку від дідів, а й справжнього досвіду хліборобської науки і її останніх здобутків. З одного боку левади на чотирох картках як килим розцвітали пишні сіножаті сіятої конюшини, з другого ще на вісьми картках змінiali ся як можна було пізнати по деяких знаках, чергою різні дорогі рослини: махорка, мак, рапса, огородина, буряки і т. і.; усе було посяне рядками, просаповате, розпушене розпашником, за те й усі рослини визирали дуже весело та йшли як з води. На дворі було те-ж як у віночку, усе виявляло господарність, догляд та чепурноту. Тісний і маленький, він ввесь був застановлений повітками, сажами, коморами, клунями, пообсаджуваними молодими деревами. але усе це стояло так до ладу, не заступаючи одно одного, усі вони були зроблені так вигідно, так міцно, навіть визирали так гарно, а залізні засовки, клямки з залізними ланцюжками і інші дрібницї їх були так штучно вироблені, що здавалось самі хвалили ся скільки господар поклав на їх думки та клопоту, та тим більше що усі будівлі були нові очевидячки недавно й відразу збудовані. Пріч сього дворища та левади у господаря їх було ще двацять десятин степової землі між козацькими землями, та й там тільки вже просте збіжжє обробляло ся так само старанно й пильно коштовною снастю, й на диво Горобчанам родило у двоє краще ніж на сусідних ланах. Хліб на їх завжди виразно відзначав ся від усіх хлібів поруч. Господарем сього чудового ґрунту й степка був не хто інший, як Гриць Судисенко. Виїхавши з Рівчака, він подав ся шукати собі клаптя землі десяти на трийцять де небудь далі так веретів на шістьдесять-сімдесять від Рівчака, де-б менче чули за Судисенок та не могли-б його признати. У тих своїх розглядинах потрапив він у Горобці та й улюбив сей ґрунтьєць, що продавав заможний козак виселяючись хутором на куплені десь степові зем-

лі. Гриць живо з їм погодив ся, бо не шукав користи то й охоче переплатив трохи чоловікови за те, що вподобало ся.

Оселившись на новій оселі Гриць живо пересипав і поперебудовував на свій лад усе дворище та завів усі ті коштовні поліпшення, що так тішили наше око. Тепер він пробував тут вже п'ять років.

XXV.

За роботою.

Ледве займав ся сьвіт одного весняного ранку рипнули ворота Грицькового двору і з їх виїхав залізний плуг, справдешне диво на всі Горобці, запряжений двома парами здорових та ситих, темно-сірих гливастих волів. Плуг спинив ся біля воріт сусідньої хати, а Грицько почав стукати у кватирку та гукати господаря, свого кума Хведора. Кум Хведір вже порав ся щось під повіткою, живо обізвав ся, а незабаром вийшов і сам.

— Рушаймо-ж в час добрий, будьте здорові! — сказав він натягаючи свитку. — Тільки щось чудно мені оттак сносаранку виходити у степ з вашою штукою. Воно, конче, ви господар, то й робіть на своєму. Як знаєте, а тільки якби ви не кум, та не обіцяли ся мені волів до супряги, й зроду-б не пішов вам на поміч, щоб і людей не сьмішити, бо ніхто ще й плугів не лагодив, та й не второпаю я чого вам з оранкою хапати ся.

— Адже-ж казав вам, куме, хочу ще й вдруге переорати.

— Не мала-б то баба клопоту, та купила поросля. А на віщо-б вам мордувати оту безщасну землю, чи нема в вас іншої роботи?

— Та-ж ви певно знаєте, що краще, коли земля перегорить добре!

— Кажуть люди. Та, чи чуєте куме, як Бог дасть, то вродить, а не дасть, то й не візьмете. А яка-ж тут користь, що ви де-б мали пасти, то саму чорну землю лишаєте?

— Без Бога ні до порога, а все-ж і від Бога наказано: „В потї чола дбати хліб свій“, а за той місяць пастівнику, що ви може натягнете, моя ріля у-десятеро віддячить, бо найменче пудів двацять на десятину більше зародить.

— І де-б двацять пудів узяло ся?

— Сказав би вам, куме, що у книжках про це пишуть, так же скажете ви: звїрив ся циган на свого батька...

— А скажу..

— То скажіть ще менї, скільки узяли ви позаторїк з вашої десятини?

— А щоб я узяв? Самі знаєте, недорід був, не було в осени дощів, не було й хліба. Узяв мірок трицять та й годї.

— А у тій економії, де я був того-ж року, десятина видала на круг пудів сімдесять.

— То не ті землі.

— Ну, то мій степок вже запевне не краший від вашого?

— Здає ся, що ні, бо вони й поруч.

— А що ви узяли на вашій ниві торїк?

— Мірок з пятьдесять на десятині узяв.

— На пуди шістьдесять буде?

— Мабуть.

— А я узяв девяносто.

— Аж по девяносто?

— Хоч ходїть у комору та переважимо. Так ото-ж, щоб ви знали, куме, отї трицять пудів лишку узяв я за те, що рано двічі гаразд поорав землю та зараз її заскородив.

— Балакайте.

— Слухайте-но. Тут не в тім тільки й сила, що земля краще перегора, та не зароста нічим, а

найбільше у тім, що таким робом ви заховуєте усю ту воду, що набрала ся земля за зими; вже вам тоді байдуже, чи йти муть дощі, а чи ні. Бачили ви в мене оті скляні дудочки з тоненькою як волосина пужиною у середині і бачили, як по їй вода сама пве ся вгору, коли ту дудочку уткнути в воду?

— Бачив. То що?

— То й земля не порушена, те-ж мов стулена з таких дудочок і по їй вода з ісподу потроху підіймає ся на поверх ґрунту та там і випаровує ся і як би не дійшла вона до самого верхнього ґрунтового шару, де її дощуля і сонце й вітер, то й не висихала-б. Відтак коли хочете зберегти у землі воду, треба загодя, поки ще держить ся весняна вогкість, гаразд порунтати оті дудочки, себ-то поорати та поскородити землю. Вода не йти ме тоді на поверх ґрунту, а зберегати ме ся у землі як у скрині; хай тоді вже хоч стане суша, сійте сміливо, бо у вашій землі буде досить вогкості для кожної рослини.

Ця розмова заводила ся того дня ще не раз, бо орючи кум Хведір не міг ніяк витримати, щоб часом не поширшити скибу, не підмелити плуга, або не обминути нерозоратий огріх. Раз-у-раз Грицькови доводило ся з їм сперечати ся та доводити яку має силу добра оранка. Кум огризав ся, але-ж потроху Грицькова впевненість та доклади схилили й його і він почав прислухатись та згоджувати ся. Про те він не хотів ще так зразу дати те на знаки, а волів би краще замовчати, щоб не здати ся чудним або одуреним, та думка про двацять пудів лишку урожаю на десятині, які згадував Гриць, мимоволі підманювала його, і над вечір він вже не витримав та, наче-б жартуючи, сказав:

— Аже-ж ви куме, обіцяли ся мені поорати вашими волами та плугом мою ниву за те, що я вам погоню.

— А як же-ж.

— Та коли вашою штукаю, то треба й по вашому, — засьміяв ся несміливо кум, — з неділі орім і мою толеку, аже-ж ви кажете, наче з того краще зародить?

— Запевне.

— То й золотїть мене, куме. Чи я-ж такий дурень, щоб золота цурав ся?! Золотїть вже з усіх боків, хочу таки по вашому спробувати, щоб і вам було веселїйше. То орати мем мов у вівторок?

Грицькови того тільки й треба було.

— Добре, пооремо, — радо засьміяв ся він, пізнаючи зпід кумових жартів, що того вже зворушили його доклади і що він подає ся, сам ще того соромлячись.

XXVI.

У господі.

Пізно в вечері, пошабавивши роботу, повертали ся орачі до дому, бо на завтра впадало сьвято, то й не доводило ся ночувати на степу. На дорозі Гриць запрохав сусіду до себе на завтра погостювати. Він бо мав такий звичай запрохувати на сьвято по кілько-сь чоловіка селян, то тих, то інчих, оббираючи гостей по тому, про віщо збиравсь розмовляти, часом і такнх, щб́ йому не дуже подобали ся. Але помалу набрав ся у його невеличкий гурток щирнх приятелів, щб́ навідували ся до його трохи не що сьвята. На цїх сходах, Грицько часом загодя обмірковував з людьми громадські справи, які належало впорядити на ближчих сходах, або читав гостям книжки, або балакав наче про се, про те, ладнаючись раз-у-раз оповідати гостям щось для їх невідоме.

Поміж розмовою трактував ще він їх і доброю стравою й чаєм, і тільки на горілку було скупенько, хіба по чарці по другій та й зовсім,

Другого дня у неділю, оглядівши господу та загадавши наймищці що готувати, Грицько наносив води і добре ввесь вимившись та сївши у окремі хатинці, заходив ся читати книжку. У неділю до обід був його спочивок, і даючи собі волю на са-

моті, він трохи пустував, потішаючи деякі свої примхи осьвіченої людини, набуті давнійше, ще за часи його панства. Поснідавши та напившись кави, він трохи розлг ся на мягкій широкій канапі, одним одній на всю його господу і читаючи, запивав по-троху сніданок добрим вином та запалив коштовне цігаро.

Хата Грицькова розділяла ся на чотири покої. З сінний було двох дверей: одні до кухні у лворуч, другі просто у простору чисто прибирану хату, де як по усьому було знати господар сам не жив, а тримав її про нагоду, коли хто надійде. Хага ця була прибрана як заведено селянські хати, тільки усе було краще. Дубові лавки з штучно виробленими спинками та ніжками були виправлені ляком та понакриваті плахтами, стіл засланий білим тонким обрусом. На покуті висіла одним одна велика ікона: Збавитель з колючим вінком на чолі у простенькій рамочці, але-ж так гарно, мабуть великим майстром намальований, що неначе так тобі й дивить ся у душу таким сумним, таким лагідним поглядом. Над дверима прироблений гарний мисник, де понастановлена усяка посудина, хоч і проста гончарська та повибирата з де не в кращих гончарських виробів. Тільки у тому кутку де завжди по хатах становлять великі печі, натомість стояла маненька німецька груба. Побіч неї з обох боків шахви, а у їх та на столику біля грубки понастановлювано ящиків з ліками та з чимось якихсь хімерних склянок, дудочок, пляшечок, якихсь лікарських струментів і т. і. З цієї хати було впять двох дверей: одні назад вряд з сінешними йшли до покойової хати господара де стояло гарно прибрата чистою білізною ліжко, стіл застелений зеленим сукном, от як звичайно для письма, а на столі каламар, пера, пошльниця і інше. Недалеко ліжка висіла забита у стіну мідяна вмивальниця над великою мискою, а побіля столу стояли довгі полицки з книжками. Пріч того

у покою було ще кількох заморських дерев, що сягали трохи не до стелі, і та сама м'яка канапа, на якій допіру ми бачили Гриця. Другі двері з гостинного покою йшли праворуч до найбільшого на всю будівлю покою. Тут по стінах поприбивано ясинових покарбованих планок і полицок, а по тих карбах і полицках позастромлювано й порозкладено долота, пилки, сокири та усякий інший столярський, теслярський та бондарський струмент. Посеред хати стояв столярський варстат; на їм висіла велика гаска; у одному кутку скидано кількох дрібного дерева на надібок, соснових дощок та усякого заліза, у другому стояла велика скриня, що в ній та побіля неї поховано паси, дрібні причандали плугів, борін, конячої молотилки та інша снасть і зброя. Були тут заново на запас зроблені ярма, в'їця інше, а зараз господар мабуть лагодив собі невеликий мочар, бо деякі частини його лежали недороблені та непопригоняті коло робочої лавки.

XXVII.

На гулянках.

В над'обідде почали зіходитись гості; набрало ся чоловіка з десять, найбільше меженного віку, з не дуже заможного стану та поміж їх замішало ся й двоє літних вже чоловіка: з їх оден був дукарем, та ще якийсь парубок тихий та задуманий, яких рідко бува між селянськими парубками.

Витаючи гостей хлібом-сіллю, Грицько розмовляв з їми часом жартуючи, часом і про поважні речі: про хліборобство, про громадські справи, з Святого Письма або навіть про природу та її сили. Розмова плинула помалу; одне питання викликало друге, або іноді по якому часу мовчазного задуму хтось зачіпав нові речі переводячи на них розмову. Не усі однаково прислухали ся до усього: інших зацікавлювало одно, інших друге. Дукар слухав уважно тільки про хліборобство та ще трохи як балакали про Бога, а про громадські справи та історичні згадки слухав більше задля ввічливости, нераз хитруючи нишком, хоч так що й пальці знать, звести розмову на цікаві йому речі; навпаки, молодші господарі та парубок більше любили слухати про історію та природу.

— А скажіть, будь ласка, — завважив хтось, що то балакають наче в такі гори, що полум'ям ди-

хають, чи воно брехня чи правда, чи воно з пекла вириває ся чи й під землею в огонь?

— А ось гляньте — відказав Гриць, узявши з стільця три ящички та наливаючи у миску води. Потім він укинув у воду з одного ящичка маленький камінець, що зразу спалахнувши зеленкуватим огнем, зачав тріпатись метляючись по воді, поки не вигорів чисто. Потім Гриць розбовтав з водою у одній склянці трохи соди, у другій — кислоти. Вони лежали спокійно, та тільки Гриць злив їх до купи, вода зачала шпінити та бурхати, переливаючись через верх.

— Ось як бачите, — сказав тоді Гриць: — глибоко під землею багато позаягало таких і інших камінців, що закипають, бурхають, дають тепло, а часом і огонь, коли змішають ся інше з одним, інше з яким другим. Я показав вам ці тільки для уркладу. Вони лежать собі там спокійно може й хто й зна відколи, поки лежать нарізно; та під землею в багато джерел і як що котре з їх спіткає такі камінці, розпустить та навбира їх у себе, а протікаючи далі здиває десь другий струмок настояний на іншому камені такої вдачі, що він не ладнає ся з першим, то під землею здійме ся така сама буча от як ви бачили допіру у цій склянці. Коли ті струмки маленькі, вони не мають сили розрунати завислий над їми ґрунт, а роблять тільки струс; але-ж коли такої води набере ся багато, коли вона настоява гуєть, то й трапляє ся часом, що бурхаючи вона розрива землю, здійма над її поверхом гору й викида відтіль подумя, попіл, пару і т. і. Так як бачите, тут нема нічого пекельного.

Гості уважно прислухали ся, така гадка здавала ся їм можливою, хоч і трохи дивною, не нагадуючи нічого відомого. Дехто додав ніякісь питання. Гриць відповів на їх, але знати було, що люди ще не розмірковували ся, та ще мають щось перегадати. Розмова помалу зійшла на інше. Перегодом хтось запитав за могили, що трапляють ся по степу, з чого

вони повстали. Гриць розповів як колись то на наших степах жили бузувіри, як вони ховали по тих могилах своїх мерців, оден поперед одним силкуючись насипати вищу на знак більшої шани своему мерцеві; як вони забивали та ховали вкупі з чоловіком його жінку, його коня, зброю та їжу, гадаючи наче-б то чоловікови й на тім світі треба буде всячини як і тут.

— Се-б то наша свята віра не з перше віку була тут? — промовив якоесь смутно, мов жалкуючи на се парубок.

— А то-ж. Ти-ж читав Свiate Письмо. Навіть у Єрусалимі з'явила ся наша віра тільки перед 188... роками, коли народив ся Ісус Христос, а до нас вона перейшла вже не швидко й не від Жидів просто, а через Греків. — І Гриць почав розповідати коротенько про Володимира Святиого, а далі й про тих князів, що були поперед його і про тих, що були потім.

— Які тоді чудні князі були, драпіжники якісь а не князі! — завважив хтось.

Потім Гриць розповів про Татар, про Ляхів, про їх порядкуванне на Україні та про Богдана. Зачудувало слухачів оповіданне про лядський уряд, про їх державну раду, про славетне „не позволям“. Дивували ся найбільше, як то лядський король терпів таке свавольство своїх підданців, як не позатикав їм горлаті пельки. Довело ся оповісти, що не скрізь королі мають однакову силу, що в краї де вони нічого не можуть звеліти без державної ради, яку обирає уся громада, що в навіть краї, от як Франція, де й зовсім нема царя, а натомість обирає громада як у нас *предсеіателя* в управу, кого з проміж себе на три роки, а щоб не вільно йому й на той час було чинити свавольства, побіч його становлять таку саму обірату державну раду, що без її згоди він нічого не може зробити. Довелось розповідати, що так стало ся у тих краях за недав-

ніх часів по дуже суворих князях, що тяжко гнобили люд і тим то їх скинуто.

Оповідання про чужі нечуті ніколи звичай дуже зацікавили слухачів — і раз-у-раз запитували вони то се то те, а найбільше, як живе ся там бідному людови.

Гриць розповів їм про фабричні закони, які тепер заведені й до нас, але більше вироблені по чужих краях, де визначено, що господар не має права силувати наймита до роботи довше 12 годин, а наймичку й хлопців довше 8 годин; де визначено у подробицях, які він повинен давати їм помешкання, чим харчувати, як повинен корувати під нагоду слабобування і т. д. Більшости це дуже вподобало ся, але дукар мав на це свій власний погляд.

— Ну, це вже чорт зна що, — завважив він: — на біса-ж мені той і наймит, коли не вільно з його роботи правити, хіба цяцькати ся!

Та інші взяли його на глум.

— Бач, Трохиме Гнатовичу, мало одної пляшки крови.

— Коли-ж емашна, — одною не задовольнити ся.

— Не хоче гнуздечки у зуби!

— Не хоче коза на торг, та ведуть!

Зацькований з усіх боків, Трохим Гнатович вилаяв ся, замовк та й сидів насуплений та сердитий.

Та Трохимови Гнатовичови не пощастило. Ще не скінчила ся й сварка, коли хтось боязко рипнув дверима й до хати несміливо уступили баба та чоловік одягнені у обідране дрантє. З позору вони були дуже вбогі та жалісні, й полохливо озирали ся довкола нестотно боячись, щоб їх не випхнуто. Але увійшовши вони вже не мали сили трівати довше й хапали ся швидче викласти свою справу, наважившись, щоб там не було. Та з великого невпокою вони не здолали й розповісти гаразд. Баба тільки хлипала та розливала ся, чоловік раз-у-раз

уклоняв ся, а обидва наввипередки бідкали ся на свої злидні, вказуючи на свов дерміття, у яке вбрали ся, хто й зна де його видравши, мабуть не без думки дужче режжалобити.

Вже тільки нарешті Гриць ледве утямив, що вони просять визичити гроший і зараз поспішив ся заспокоїти, обіцяючись допомогти, а тим часом попрохав їх до обіду й почаствувавши горілкою, розпитував ся про їхню пригоду.

Баба та чоловік швидко заспокоїли ся й почали гостювати ся так як і треба. Та їм не можна було барити ся — поспішали ся з позиченими грішми виратувати свов добро, що поцінував оден дукар за давнійшу позичку.

На відході та й поки гостили ся вони, усе пильно дякували Грицькови, що й гроший позичив та ще й привитав їх мов рідних, а не ганьбував як те роблять хто інший.

— Мій батечку ріднесенький! Сказано-ж людина золота, хороша! — кланяла ся бабуся, дарма що Гриць дуже соромив ся та все її заспокоював: — І гроший дали, спасибі вам, хай вам за те Бог віддячить, що зглянули ся на наше сирітство, та ще й не погидували нашими злиднями, не коверзували нами а привитали мов рівню. Хіба так позичають нам оті люципери, побий їх сила Божа?! і — нездужаючи здержати роздратованности, баба почала лаяти горобчанських дукарів.

А Трохим Гнатович де далі все насуплював ся та й насуплював ся. Як на гріх так упало ся, що Грицько посадовив обідрану бабу побіч його і вже це йому не вподобало ся і не криючись, посунувсь він далі від неї, а як же баба зачала ще перебирати дукарів, то так розпалив ся, що тільки вона за двері, напав ся на Гриця як з мокрим рядном.

— На що ви панькаетесь з ціми голодранцями, на віщо їх пестите?! — завів він: — Думаєте — до-

бра собі тим діждете? Думаєте — вони дякувати муть? Що вона вам торбину злиднів та дурного язика принесла, то ви вже й зраділи неначе вона до вас з великою ласкою, з гостинцями багатими припхала ся. Прирівняли свиню до коня! Шарпаків поруч з порядними людьми посадили! Та через вас тут швидко до їх, вражих дїтий, і приступу не буде.

— Знаєте, — відказав Гриць: — кожен робить у власній хатї як знає. Аже й ви зайшли без великих гостинців, та все-ж ви любий гість. Сідайте бо та не насуплюйтесь, — засьміяв ся він нарештї, — бо здає ся менї треба шанувати не гроші, а людину, а людям і так важко коли треба прохати.

Гість замовк, та ще довго сердито походжаючи мимрів під ніс:

— Бач, знайшли кумпанїю!... Такому чоловікови... і голодранцї і інше.

А нарештї не витримав і складаючись, що занедужав, пішов геть.

XXVIII.

Не догодив.

Місяців з двоє переогодом достало ся Грицькови посваритись не тільки з цім, а вже з усіма горобчанськими дукарями. Того дня, коли зайшов той нелад, Грицько дуже загодя трохи чи не поперед усіх збирав ся до зборні і очевидячки був чимсь заклопочений. Та було чого, бо він добре знав, що зазнає чимало клопоту поки зладна що надумав та чи й зладна.

З того часу як оселив ся у Горобцях Грицько, щиро працював над громадськими справами села, одно по одному проводячи ту чи іншу новину і вже допоміг ся чимало. Так громада послухавши його, заборонила шинки, а натомість засноваła школу, спільну чайню, куди дослалась газети й книжки, спільну крамницю, де кожен міг купити, що треба поцінно, й церковне братерство, а на сьогодні закликав він громаду побалакати про громадську позичкову касу, яка здавалась йому конче потрібною у Горобцях. Тут бо було доволі бідноти, що й не вилазила з позики, а часом і середньої заможности люди не обіходили ся без неї. При таких пригодах позичались вони у міських дукарів та виплачували за те великий тягар відробітками та відсотками. Та

тим більше сподівався Гриць, що дукарі повстануть на його думку та розраджувати муть громаду.

Гриць певно міг би спорудити таку касу й власним коштом, а навіть і збирався подарувати на її заснову тисячі дві грошей, щоб вона осилити зразу, та він хотів, щоб громада сама попередю обрадила ся за свою справу, бо вважав кожну громадську справу тільки тоді твердо заснованою, коли у неї покладені кошт і праця хоч більшости самої громади, та коли зачне ся вона під впливом спільного розуміння її користи. В додаток Грицькови здавало ся дуже шкодливим для розвою громади, коли раз-у-раз хтось з боку задовольняти ме ще не досить вирозумлені нею потреби. Йому здавало ся, що такий догляд за великими людьми мов за дітьми може тільки збавляти у людях хіть до самодіяльності. А що насамперед Гриць найбільшу вагу надавав не самій касі, буде вона чи ні, а тим суспільним почуттю та розумінню, що могли-б схилити громаду її спорудити. Поглядаючи на усі громадські справи з того погляду, він тим то коли наміряв ся зробити що для громади, завжди привертав до того діла саму громаду, віддавав їй на засуд свою думку, попередю кілька місяців розмовляючи з поодинокими господарями, далі здіймаючи те-ж питання на зборні.

Тепер, коли Грицько прийшов у зборню, там було тільки чоловіка шість молодих господарів, його приятелів, що з їми почасти балакав він про позичкову касу і які завжди охоче брали ся за громадське діло. Вони поспішили ся прийти допомагати Грицькови у боротьбі з дукарями та розповідати подинці тим хто не розчовнає діла відразу.

З завзятістю властивою усім, хто недавно зазнав чарівного щастя працювати на користь іншим,

вони визирали дуже непокійно: нервово ходили по хаті і то, збираючись до купи, заводили розмову, то не скінчивши її, роздратовані довгим чеканням, нудилися вештаючись з зборні на вулицю подивитися, чи не збирають ся люди.

Тим часом Грицько сидів біля столу у великій задумі. Добре знаючи як сутужно бува схилити громаду до нового діла, він майже був певний, що сьогодні нічого не буде, не сподівався навіть бачити багато народу й бажав тільки аби зацікавити людей своєю думкою хоч о стільки, щоб розгадавши краще, вони охитнійше брали ся до неї, коли тиждень чи два перегодом закличе він їх вдруге на раду.

Тим часом люди почали сходити ся. Та щось назбирало ся їх дуже мало. З великої громади чоловіка 50 та й усе. Грицько вже й протягував так-сяк, виглядаючи, чи не надійде ще хто. Та далі й вагати ся було нікуди, бо люди почали ремствувати на гаяння, а дехто збирали ся й дому.

Відтак підвівшись Грицько почав розповідати, які бувають громадські каси, яка їх мета і яка користь від їх вбогому, а навіть і середньої заможности чоловікови, а нарешті додав, що гаразд було-б і собі засновати таку касу.

Зразу, як замовк Гриць, у зборні було зовсім тихо. Люди ще не розміркували ся, то й не знали що казати, та незабаром почули ся зразу поодинокі голоси, де далі набираючись у дужчий гомін: то дукарям не вподобала ся нова вигадка і вони загомоніли попереду усіх.

— Кому важко в людей позичати ся, хай не позича! — гукали вони, — а такого вже чорт і бачив, щоб за поратунок за позику замість дяки ще нападати ся на чоловіка. За моє жито мене то-б то й бито! А громаді чого там плутати ся у такі справи? Відома річ, скільки за винуватцями грошків плаче. Та ще-ж чоловік, коли позичить, то вже хто й зна як за своїми винуватцями пасе, а громадські гроші

швидко розтягнуть по дрібниці, бо без господаря товар плаче; а глядіти їх нема кому, бо ті, що до їх настановлять, тільки самі гаразд пополощуть ся. Одно слово, це пуста річ. Іншому є, іншому нема. Кому треба позичати, а кому воно ні к бісу, а грошенята плати до каси усі. І з якої речі я платити му на другого?!

На відповідь почуло ся кілька голосів за касу з гурту бідности та середніх господарів та ще невпевнених і тим несміливих. Тільки найзавзятійший з Грицькових приятелів напав ся на дукарів, що шкодують якого карбованця на спільну користь:

— І я тим карбованцем старців не поведу та й не забогоражу ся, а ви й потім...

— Тю, дурний, з своєю громадською користю! — висьміював гладкий товстопикий багатир звиклим до уваги, хоч і хрипким з горілки, голосом:

— Що мені по твоїй громадї? Вона мене не нагодує, то й я їй свого не дам.

Громада, здавалось, схилилась до того-ж погляду: а інші дукарі тим часом засновались поміж людьми та заходили ся провадити їм, що каса усім допомогти не здолає, то й підуть громадські грошки на втіху родичів та приятелів тих, хто порядкувати ме нею.

Грицьків приятель тим часом счепив ся з багатирем посеред зборні:

— А твоя неси́та душе! — гукав він: — а на віщо-ж плачу я тобі на школу, коли в мене й дітий нема, а в тебе їх ціла юрба туди бігає. Кажі краще, що тобі вадить, що людям буде де позичати й прич тебе, бо ніхто тобі відсотків здирських тоді не платити ме, даремних робітників збудеш ся!...

Гриць тим часом не казав ще нічого. Він чекав, поки трохи заспокоять ся, поки зпід сварки виявить ся людям, що то за каса й кому від неї буде тепло, кому холодно. Одначе де далі робило ся йому все смутнійше, все важче. Не раз розпо-

вляючи з громадянами про громадські справи, він добре знав, що годі сподівати ся від громадян справжньої щирости, що схилити до громадської справи можна тільки виявивши кожному, яка буде з неї користь властиво для його, а кому вона стане хоч трохи на перешкодї, ворогувати ме на неї до останнього. Як щирого ідеаліста, Грицька ображало таке самолюбство. Заснувати діло на такому ґрунті, здавалось йому, зробити тільки дрібницю належного діла, бо кохаючись у громадській діяльності, він кохав ся у ній найбільше за ту щирю прихильність до чужого лиха й до чужої користи, яку й виявля й виховує у людях. Се громадське почуттє вважав Гриць геть вище, ніж ті та інші вироблені громадою установи; навіть гадав, що тільки на сьому ґрунті й можуть вони жити довго. Мимоволї обгортав його смуток, коли доводилось бачити брак на таке почуття і тепер прислухаючись до розпочатої громадянами спірки, він замислив ся над своїми журливими думками. Ті думки відбирали йому й хіть і снагу до боротьби, так що він може й довше ніж треба не утапув ся до все дужче розжеврюючої суперечки. Все-ж він волїв перемогти ся, бажав би подужати себе, і все не знать з чого вагав ся, не знать і сам з чого не починав. Та несподійно трапило ся те, що наддало йому нової сили, натхнуло завзяттє. Дукарі тим часом зовсім вже обрадили ся та збились у одностайний гурток ораз вигадуючи гуртом що і як їм чинити та били на те, щоб завести нелад поміж людьми. І от упало їм таке на думку, що вони відразу унишкли та зачали шопотітись, а незабаром вирядили зміж себе одного чоловічка, що просунувшись до Грицька, викликав його нишком на двір.

— Гм. Григорию Михайловичу, — кахикнув він: — щось і не йме ся менї, щоб ви так спроста клопотали ся за цю касу. Що вам з її й до неї?!

Вам же у Її не позичати ся, а скажіть мені краще усе по правді, то мо' чи й я не пристану.

Нічого не підзорячи, Гриць почав докладнійше доводити чоловікови, як засновують ся ті каси і яку вони мають мету. Чоловік слухав не слухав, очевидячки його цікавило щось інше.

— Та то так, так, — промовив він, — та мені не того треба. Скажіть ви мені по правді, як воно насправжки буде? — і озирнувшись довкола він додав тихо: — Не бійте ся, нікого нема, ніхто не почує.

— А хоч би й почули, то що? — роздратовано відказав здивований Гриць, сподіваючись вже чогось невітінного. — Я кажу усе по правді і не втямлю за віщо ви питаєте.

— Та бачите, мені от чого треба. Скажіть ви, чи й справді там усім позичати муть, або може тільки певнішим та заможнішим людям, бо й на правду, як же звирати гроші кожному голодранцеві?!

Кров так і вдарила Грицькови в лиця.

— Он куди ви метнули! Ні, так не буде, а буде так, як я кажу.

— Еге-ж!? Ну то й ніяк не буде.

— За те побачимо! — і Гриць мерщій подав ся до хати та зараз і висловив громаді усе, виявляючи дукарські заміри.

Дукарі, щб були трохи втишили ся, чекаючи на свого посланця, знов гуртом напосіли на Гриця та тепер досталось скрутню, бо ніхто не няв вже їм віри. Голота й середні господарі, побачивши як не вподобала ся дукарям каса, постерегли, що вона їм не на користь, а відтак почали сподіватись на користь собі. Дукарі та біднота счепили ся, зняв ся галас та гук. Дукарі похваляли ся виправити з винуватців свої позички, нахваляли ся ще колись пригадати й віддячити, голота сварила ся полічити їм ребра. Каса очевидячки пішла вже на зладу, бо дукарі й самі допомогли їй похвалками своїми нага-

давши людям, як то важко достає ся Їхня позика. Хоч і не на цю збірку, бо було дуже мало люду, та на другу неділю вона була заснована, а незабаром пішла вже й у діло. Але дукарі зненавиділи з того часу Гриця і незабаром йому довело ся дізнати Їх дяки.

XXIX.

Не стерпів.

Горобчанські дукарі зненавидівши Гриця не гаяли часу, щоб довести йому ділом, що їх ласка, як і їх серце, варто чогось і значить ся на чоловікови. Вони заходжували ся з усіх боків і між іншим піддобрили ся до заново тільки що настановленого у Горобці урядника, щоб той напосів на касу, а вкупі й на Гриця.

Грицько живучи вже кілька років у Горобцях, вважав за потрібне задля своєї мети не виявляти нікому хто був він на правду. Відтак звав ся він між людьми колишнім прикащиком якоїсь далекої економії десь на Таврії і не прохав до себе, а й не їздив ніколи ні до брата, ні до давніших приятелів та родичів. З братом він тільки часом листував ся. Правда, урядник, що був уперед, знав по наказах станового, що у Горобцях мешкає чудний, але трохи й небезпечний пан Судивенко Григорій, що його наказано було йому пильно доглядати, та за деякі басаринки й задля приязни він додержував язика як на селі так і у місті. Тільки-ж прибувши на його посаду молодий та завзятий хвертик не знав ще ні про віщо й на прохання горобчанських дукарів, запевне вже не без додатків, завважив послугувати тим, хто видимо будуть його приятелі на новому місці.

Відтак його причіпкам до каси не було краю, а конче не минало ся й без сварки з Грицьком.

Одного разу, сварка їх зайшла вже й через лад далеко. Урядник, правда, зайшов тоді у зборню просто з бучного бенкету одного горобчанського дукаря; Грицько, правда, був у той час щось особливе незадовольнений та роздратований, але слово по слову розмова їх становила ся голоснійше, а урядник зачав завдавати старшинської примхи.

Було саме у неділю вранці. Грицько тільки що зайшов до каси віддавати та приймати позики, а за день уперед він саме відмовив позику одному дукареви, користуючись тим статутом, що каса задовольняє насамперед невідмінно потребу селян — і от розчинили ся двері і, трохи хитаючись й відтак ще дужче задирливий, уступивсь у хату урядник просто з гулянки.

— Як це так і з якої речі ваші каси не дають грошей порядним людям!? — гукнув він ще у дверях.

— Що і як роблю я у касі — до вас не належить, — не дав йому добалакати Гриць.

— До мене тут усе належить! — з запалом гримнув урядник. — Я тут старший!

Гриць пополотнів; знати було що серце говорить та спина.

— Будь ласка, не зривайте тут івалту, тут треба спокою, і як в вас нема іншого діла, то вийдіть відсіль! — скільки здолав спокійнійше відказав він.

— А з якої речі ти тут сьмієш торгувати грішми, коли ще у церкві править ся?

— Мабуть з більшої, ніж ви піячити... Але годі, прохаю йти відсіль. А як що вам не до впадоби, ховайте на серці, бо це не ваше діло, або найбільше пишть до начальства.

— Як ти сьмієш мене вигонити?! Давай зараз книги та гроші, я віддам їх кому знати му! Я тут найстарший!

— Пане уряднику! — мовив Гриць, весь блідий виступаючи зза столу: — Прошу йти геть!

— А грубіяне! — заверещав урядник: — Я тобі дам зневажати начальників! — і закинувши руку на відмаш, намірився вдарити Гриця.

Та Гриць відіпхнув його так, що той поточився.

Обидва стояли одно проти одного з потуманілими з гніву очима, бліді як не мертві, тільки й знаку що живі, що трусять ся.

— Та чи знаєш ти, з ким ти балакаєш? Як ти сьмієш, чортове сміттє?! Я Григорій Михайлович Судивко, дворянин, а ти що? Нишпорка погана! — процідив Гриць мов несамохіть, наче з його видавлено ці слова. — Геть відсеіль! — скрикнув він далі напівувірваним голосом, приступаючи до урядника.

Урядник остовпів, крутячи баньками, і хоч вилаяв ся ще на останнє, та подав ся мерщій з зборні. Він не чіпав більше Гриця і не доводив нічого справникови, бо почувши хто Гриць та знаючи, що робив не по закону, й сам бояв ся, щоб той не жалів ся. На диво самому собі, Грицько, вважаючи похвальбу своїм панством за великий гріх, на цей раз і трохи не турбував ся та згадував свою потичку з урядником так спокійно й безпечно, що навіть непокоїло його, чи не є то звичайне людське потураннє собі самому. Одначе як не конав ся він у своєму серцеви, силкуючись викликати почуттє сорому, то була марна праця. Серце не озивало ся на його запити, навпаки розум як і воля цурали ся того сорому. Кожного разу Гриць спокійно думав те-ж саме: можна й треба цурати ся усякої зверхности, усякої нерівности з іншими людьми, та не можна вимагати в людей занедбаннє власної шани. Людина може спокійно, і то вже велика вартість для неї, віддати людям роскоші, примхи, силу та змогу. Але коли ми живемо в краю, де не кожен має право на шану,

де не кожного честь захищає ся від потали, де честь є лиш ознака зверхности й належить тільки маленькій купці людей, не можна знайти такої люднини та й не можна допоминати ся від людей, щоб вони задля рівности віддали себе самі на глум, посьміх та непошанування. Коли в нас тільки паном не власна коверзувати усяка нечисть, то не можу й не хочу я цурати ся свого панства, як не хочу цурати ся своєї чести, — думав Грицько і тим заспокоював ся. А про те пригода з урядником все-ж йому не подобала ся вже з чисто практичного боку. Тепер бо ніяк було вже крити ся від людей, бо на час цієї спірки у зборні було чимало і усі стали свідомі, хто є Гриць, і він бояв ся, щоб люди дізнавши у йому пана, не відкинули ся від його.

Як не як, а годі було вже бояти ся виявити себе — і тиждень перегодом Грицько надумав ся на час навідати ся до брата, що його він вже так давно бачив і так хотів бачити, а стурбований останньою пригодою, він ще дужче бажав заспокоїти ся, залишивши усякий клопіт. Відтак не довго баривнись, застріг він собі повозчину та й подавсь на Рівчак.

XXX.

Як Гриць пригостив у Рівчак і що діялось там за шість років.

По так довгих роках, Удучи знов до дому, Гриць велико турбував ся. Звиклий до нешвидкого поступу своєї конячки, він на сей раз не міг нею задовольнитись і частенько нахвпськував батіжком лукаву коняку, та вона не дуже вважала й на того батіжка, бо часто замислившись забував Гриць про неї. Йому пригадували ся і дитячі літа і потім університетські заходи господарювання з'являли ся як живі: кожен кущик, кожен заворот дороги, тину, найменші відміни кол'рів на рівчацькому дворіщі й вигону де з року на рік росли на звиклих місцях ті самі трави, квітки й буряни. Пригадували ся знамі люди і думало ся, кого ще з їх дістане ся бачити, а найбільше згадував ся брат Олександро з його невсипучою, кремезною та твердою як залізо вдачею і ораз з такою не раз визначеною зпід суворого виду до його, Грицька, глибокою любовю.

Згадки та думки надовго відвертали Гриця від усякої дійсности і, трусячись на повозці, він забував де він і що з ім, не чув ні страшенної куряви, що обсадала його з голови до пят, забиваючись у ніс, очі, вуха, — ні значних тумаків на вибоях, ні гаря-

чого сонця, що так і пекло спину й голову, аж солом'яний бриль розпалював ся на голові як залізо, а кров так і біла у голову мов що шпигало її гарячим дротом зпід потилиці навскрізь. У такі хвилі Грицько зовсім пускав віжки і потроху притомлена коняка, почувши недбалість господаря, бігла де далі все поволі, а нарешті ледве вже тюпала похнюпивши голову.

Задуманий не швидко постеріг Гриць таку лυкаву подію невірної худоби та з пересердя нагадає їй батіжком раз чи й вдруге її обовязки, щоб знов замислити ся як і перше.

Перестоявши обідньої доби десь коло шинку на шляху, Грицько знов рушив далі і тільки над вечір діставсь до Рівчака. Хоч він і знав дещо з братових листів про рівчацькі новини, та зразу все-ж не пізнав свого Рівчака, бо й справді тут мало лишило ся колишнього. Замість рівного просторого вигону з розставленими по краях ожередами, з розкиданими по йому загонами, гамазеями, клунями та хатами, а позад вигону ставка, саду та будинку, побачив Гриць великий мурований димар, далі якусь величезну, незграбну як почвара, подекуди обкурєну димом камяного угілля камяницю, а біля неї з одного боку цілий город маленьких огрядних будинків, поставлених у ряд, як на муштрі, збудованих на оден кшталт з невеличкими біля кожної молодими попідстригуватими садками, що спуєкали ся усі до якогось незнаємого Грицькови великого ставу. З другого боку тяг ся довгий ряд мурованих будівль, мов сліпуватих без вікон, або з подекуди зрідка натиканими вікнами заснованими залізними ґратами за те страшеними дверима-ворітьми, іноді з якимись цибатими димарями. Скрізь понакидані купи заліза, угілля, вапна, порозвертувані з чимсь запакуваті клунки, а поміж їх товкли ся цілі валки возів волових і конячих, вештав ся заклопочений люд. Дим, гамір, стугін, виляск заліза.

В додаток з головної будівлі як задавлений гомін підземного трусу, або гуркіт далекої бурхливої хвилі чув ся невгамучий гук чавунних коліс, присвистування гарячої пари, якийсь невтямний мішаний властивий цукерням гам, а високо з колись побіленого тепер засмаленого димаря котили ся закручені кубла чорного диму. Ворушачись, коливаючись вони то розлазили ся, то знов збивали ся у густу хмарку, повні якогось тьмного руху й життя. Тільки поминувши цю невідому давнійше варвідню, Гриць побачив куточок давнього лютого Рівчаку, хоч і той не здолав не набрати ся якогось стриженого, муштрованого коліру від нового сусіди.

Заледве Гриць над'їхав до високої мурованої брами, що відгородила тепер старий Рівчак від нового, як вискочив йому на зустріч якийсь молоденький хвертик, очевидячки вивчений вже у московській школі, й заступаючи дорогу гукнув:

— Чаво вам, сюда неважно.

— Таже тут живе Олександро Михайлович Судисенко.

— Оне здеса тутчкіс, толькі до їх так неважно. Нужна узять білетик.

— Ну то пускай вже, добродію, — засьміявсь Гриць; — мені, либонь „важно“ і без білетика, бо я-ж таки йому брат.

— Давольно па дурномус надумалі адуритьс. У Олександри Михайловича брат далжни почістїйш бить, — презиркувато відказав помоскалений хвертик.

— Е, голубчику, піди краще та поклич того, хто давнійше від тебе тут служить, нехай скажуть, який „почістїйш“ брат у Олександри Мнхайловича.

Хто й зна чи довго-б ще довело ся Грицькови змагати ся з Олександровим вартовим, як-би не побачив він віддалі шкандибаючу постать своєї старої няньки. Часто можна бачити по великих будинках якусь старенку служницю або служку, по людських родинях дїдка чи бабу, що не маючи сили до

важкої роботи і мабуть соромлячись сказати просто, що заробили вже собі право не робити нічого, самі вигадують яке дрібне занедбане, не важке діло, як от підносити, після того як господарка вже прибере хату, кожну ниточку, кожну пірночку до купи, припилювати щоб той глечик конче стояв побіч другого тим боком, а не іншим, щоб віник виглядав з запічку не більше як на долоню, догодувати курчат, — і тиї самі на себе накладуть обовязок його доглядати та й тупцяють ся біля його цілїсенький день. Клопочучись над своєю вигадкою, приймаючи над нею важкі для їх праці, вони потроху звикають думати, що то є справжнє потрібне комусь діло, починають дивити ся на його з повагою де далі більшою, а як вигаданої їми роботи ніхто не робив ні вперед, ніхто не робив би без їх і тепер, бо не було-б на те й часу, то й завіряють ся вони, що без їх би усе пішло за вітром, не було-б ніде ладу.

По троху вони дивлять ся на весь свїт з свого маленького кутка. Є чимало таких робіт, що їх можуть справляти добре тільки такі невдатні на інші, притомлені, старі люди. Та як правду мовити чи й не усї людські роботи одного варті, чи не усї вони такий дрібязок як і клопіт якоїсь баби, чи не усї вони призвичаюють людей дивитись на свїт Божий з свого кутка.. Е та годі! Коли шукати розуму у людських справах та у людському житті, чи не краще шукати голки на піскуватому березі моря!

Старенька Грицькова няня доживала свого вже недовгого віку у Судивенковій господі так само без жадного навсправжки дорученого їй діла. Про те знайшла вона якийсь покинутий усїма голубник, щб був постановлений ще для Грицька й Олександра як вони були малі діти, та й тупцяла ся біля його, раз-у-раз диваючи туди через весь двір, на превелику силу збираючись до голубів по драбині та насилаючи їм їсти й пити, й голуби лупили ся під її

доглядом, ніде правди діти, як з води. Ще забрала вона під свою руку якусь стару кішку й доглядала вже п'яте чи шесте її коліно, пасла, як сьміяли ся люди, маленьких кошенят, коли пускаючи їх побігати по надвірю зберегала їх від собак та клопучись біля того часто бубоніла, що усе не до пуття та як би не вона, то либонь би й голуби та коти попропадали.

І тепер стара няня дибала на голубник з мисочкою по сліду, а почувши що її кличуть, огляділа ся та не бачучи хто, зачала гримати, що за людьми й діла не зробиш. Одначе, не перестаючи сваритись, ходила до воріт. Та мабуть серце-віщун вже щось пророкувало старенькій, бо ще не розгледівши хто там, чогось дуже поспішала ся та усе на ході наставляла руку на очі, щоб роздивити ся. Аж ось дотьопавши та угледівши Гриця, вона не відеапавшись, дарма що дуже втомила ся, так і кинула ся йому на шию, а дізнавшись, що його не пускали у двір, посварила ся притикою на московитого вартового і гримаючи що дуже вже ми запаніли, та заступаючи Гриця мов на його відусіль товпило ся лихо, повела його під своїм захистом до покоїв та зразу й заходила ся жалкуватись, що усе переводить ся. усе не гаразд, та позаводжено нові звичаї, що не знать до якої й притулити.

Грицько знайшов брата за газетою. Олександр сидів на ослонці розгорнувши листа перед себе, так що не видко було дверий. Незвиклий, щоб його турбовано не спитавши на те дозволу через льокая, та почувши несподівано як хтось швидко уступив до хати, він підвів голову, очевидячки збираючись вилаяти ся за переступ наказаного ряду, та побачивши несподіваного брата, хвилину зоставсь остовпільний і — кинув ся йому на зустріч.

— Брате, любий, як? Відкіль?!

Розпитуванням, балачкам, розмові не було краю. Умиваючись та прибираючись з дороги, Гриць без

перестану розмовляв з братом. Вони то повідали кожен за себе, то знов питали що в другого. Розмова так і перескакувала, бо обом було дуже весело, обидва дуже зраділи і кожному хотіло ся розповідати усе враз. Від двох годин перегодом брати гуляючи пішли подивити ся на рівчацьку новину-цукерню, поставлену Олександром, що її бачив Грицько, уїжджаючи у Рівчак.

XXXI.

Інша вдача — інший шлях.

-- Знаєш брате, -- казав Олександро, — коли ти поїхав відсіль, думка про тебе не давала мені довго спокою. Я не знаю, я сам дивувався, бо ніколи не вважав для себе за можливі такі почуття. А про те я мордувався, я не спав, мене непокоїло чи не більше правди на обіратій тобою дорозі. Знаєш, я думав для кого й для чого дбаю я стільки, і коли знову після стільких років байдужого спокою ще з більшою силою ніж у самі молоді парубоцькі літа з'явила ся перед мене біднота нашого селянина, невсипучим докором стала вона перед моє сумління. Без родини, без дітний роблю я усе тільки на себе, і жити так ні для кого, тільки задля власної примхи, коли поруч є стільки лиха, а Бог дав сили допомагати йому здало ся мені і марно й соромно, страшенно соромно! Де далі — більше. Я не хотів та й не міг би зробити те що зробив ти; з мене там не було-б пуття та й мені там нема що робити. Але швидко я переламав усе своє господарство. Ти трохи знаєш про це з моїх листів. Я умовив ся з своїми селянами і тепер ми господарюємо спільно. Їх земля як і наша пішла у спільний гурт; вони беруть частину здобутків з своєї частки, як я з своєї, вони усі роблять тут у економії й на заводі і зверх умовної плати, я видаю

кожному частину здобутків. Їх збіжжя продає ся ураз з моїм і в одну ціну. Я відкинув як здирство усї відробітки, усї позики грошій підчас мужицької пригоди з умовою роботи навпослі.

— Кожен має право узяти з каси вперед з належної йому частки. Та за те й вони повинні як у господарстві, так і у роботі додержувати того що я велю. Їх ниви як і мій степ розбиті на руки і ніхто не сьміє сїяти на їй що здума і коли здума. Ми оремо, сїємо й косимо по моєму загаду усї одно у один час. Ти можеш бачити, коли підеш по хутору, о скільки заможнійший тепер нарід у Рівчаку — не ті хати, не ті дворища, не те й у дворищі та й на столї. Правда, я ще дав кожному, це вже як гостинець, по пів десятини, щоб побільшати їхніґрунти. В додаток того, що ти знайдеш більше роскоші на хуторі, вони ще потроху господарі й цїві цукерні, бо по нашій умові, яку я постановив їм — частина належних їм грошій що року лишає ся на пиршанє заводу, чи хотїли-б вони того, чи ні.

Олександро оповідав це палко, твердо, знати було з великою вірою у свою справу і з великим задоволенням, як перший впорядник її.

— Я скажу тобі, що я цілком знайшов свою нагороду. Я навіть нічого не стратив з боку матеріяльного. Власне мої здобутки не поменшали, я маю тепер більш, ніж уперед. В додаток, життя моє тепер єсть краще, цікавіше, мета ширша. Ти можеш спитати усю округу. Не вихваляючись по всїй окрузі ні в кого не йдуть діла краще, ні чие господарство не впоряджено так гарно, нїде не заведена така культура! Ця цукерня є просто неминучий послїдок нашого господарства. Нам треба було знайти роботу на зиму, треба було більше сїяти хлїба. Порада була одна — треба змінити рослини так, щоб одно не шкодило другому, а відтак треба якийсь завод. З заводів я обібрав цукерню: вона не турбує нас в літку, бурак добре виготовля ґрунт для хлїба,

а в додаток цукерня дає нам з своїх виварків стільки паши для скоту, що він ходить як печі, стільки гною, вапна і іншого на піддобрювання землі, що з року на рік ми бачимо все кращий і кращий хліб на своїх степах. Я кажу наша земля, наша худоба, се-б то Рівчан і моя!

Грицько дуже був радий запевнитись у такій відміні братової діяльності, за яку чув він ще у Горобцях, інакше не могло бути, та щось ще смутило його, щось ще йому не подобало ся, хоч і самому важко було в тім винитись, самому не хотіло ся збавляти свою радість. Та нарешті він не витримав.

— Скажи-ж, брате, по правді, не вже-ж усі Рівчани так охоче пішли на твою умову? — запитав він Олександра.

— Ні, не усі, — похмурив ся Олександр, — зразу багато не схотіли пристати, та не на довго; швидко побачили о скільки користнійше їм зі мною, ніж без мене й прийшли самі. Тільки двоє досі завзято уперли ся на своєму і вже мабуть так і буде. Ну, один то й не диво, то дурень — Филип Горленко. Нестямна злість не дає йому бачити ні своєї користи ні своєї дурости. Та тепер він більш не має вже впливу на селян як мав колись — він став сьміховищем на усе село; але другий — і шкода і жаль на того другого і не візьму собі у голову, що то з їм!

— А хто другий?

— Микола Можаренко.

— Що-ж він каже?

— А дурниця! Цевне, кожна сільна робота вимагає в людей поступити ся трохи власною волею, та чи-ж можна казати так про нашу умову, як каже Микола, здурівши при старости віку.

— Я, каже, був вже раз крепаком і ні за що, ні за які гроші знов їм бути не хочу.

— А чи знаєш, брате, — тихо й задумано промовив Гриць: --- тут є трохи правди: зробити людину часткою якоїсь машини, відібрати у його право

самому впоряджати своє життя і те діло, з якого він має надію жити, це важко, це дуже важко, це й на правду відібрати йому волю.

— Е, дурниця! Чи можуть же люди впорядити такі штучні справи як завод, як велике хліборобське господарство, як би не схотіли вони зійтись задля того до купи, робити гуртом і під чнімсь доглядом. Правда, може згодом люди й будуть гуртом не тільки робити, а і впоряджати такі свої справи; та до того вони повинні дійти, повинні гіркою школою навчати ся впоряджати їх і знов впоряджати в гурті, а тепер без чиеїсь направи вони не втерпіли-б вкучі й каші зварити, вони вміли-б її тільки з'їсти. Е, ні, голубчику, це не так. Моя робота, як до правди, важка на одну людину; я роблю страшенно, до втоми, до муки, та я роблю на всіх і за всіх, бо тільки наша справа і йде гаразд і гаразд на правду, а не на вихвалках. Знов, кажу, піди по селу, подивись, чи знайдеш ти там ті злидні, які бачив перед шістьма роками, чи бачив ти тоді стільки скоту, стільки добра біля хати і таку й таку страву у хаті, як зараз.

— Справа йде гарно, я вірю, — сумно відказав Гриць, — і йти не поки ти живий, та й згине тільки заплющиш ти очі. Ех, брате, брате! Скільки сили, скільки снаги, серця та розуму дала тобі доля! Щоб здолав ти зробити, як би думав не тільки про користь, про гроші, про хліб, та придоби, хоч і не для себе, а для інших, а ще про щось вище й більше !...

Епілог.

Погостювавши ще з тиждень у брата, Гриць знову покинув Рівчак та подав ся у Горобці. Що-ж стало ся з їм, з Олександром і іншими, про кого оповідав нам автор, спитають може мене? Але що-ж я можу відказати цікавому читачеві? Житте людське скупе на втіхи й відміни, то й плине певно так тихо і в їх як і в нас. Гриць у Горобцях, Олександр у Рівчаку живуть і роблять так і те, як жили й що робили вперед.

Крутен? Тай Крутен живий, тільки він вже не маршалок, не вважа вже й на дівчат, бо встарів ся чисто. Та серце його гаряче як завжди й люгує він гірше від першого.

Галька й Павло, але що-ж їм? Вони побрали ся й певно працюють тепер на степах та заводі рівчацьких і працювати муть поки не вмруть.

14 жовтня 1892.

Перегляд повісти.

	Стор.
I. Стрівання. Здає ся не погодили ся в поглядах	3
II. Давнійше житє Олександра	10
III. Давнійше житє Грицькове	18
IV. Пригода Рівчацької громади	26
V. Пан Крутен — маршалок повітовий	31
VI. Стерня добра, а коле	34
VII. З якого видко з чого й на віщо сердив ся пан	40
VIII. Так бо як грати ся, так я й хатку втрачу	44
IX. Куми розважають ся Згадки старого діда	47
X. Як належить поводити ся	57
XI. Відробітчани	59
XII. Старий кіт навча кошенятко. День пригод.	64
XIII. Турботи сумління	72
XIV. Коротенький монольоґ тітки Мокрини	79
XV. Дівка Недоступового заводу	81
XVI. Заходи пана Крутена	87
XVII. Смаженого гарбуза панови Крутенови	94
XVIII. І нудно і сумно й нема де поради шукать	101
XIX. Селянські бунтарі та селянські оборонники спкою	105
XX. Несподівана перешкода	112
XXI. Любязна розмова	115
XXII. Де значить ся слід небезпешного духу	118
XXIII. Перевал	122
XXIV. Село Горобці й нова Грицькова оселя	126
XXV. За роботою	131
XXVI. У господі	135
XXVII. На гулявках	138
XXVIII. Не догодив	144
XXIX. Не стерпів	151
XXX. Як Гриць пригостив у Рівчак і що діялось там за шість років	155
XXXI. Інша вдача — інший шлях	161
Епільоґ	165

Важніші похибки.

На стор.

11	в 5	стрічці з гори	замість „Слова“	має бути „Слава“
38	в 10	„ „	„ повставали	„ „ поставали
39	в 13	„ „	„ Голос	„ „ Галас
45	в 9	„ з долини	„ Слова	„ „ Слави
68	в 7	„ з гори	„ Я вже	„ „ а вже
74	в 9	„ „	„ укриваючись	„ „ уриваючись
74	в 12	„ „	„ виходу	„ „ вийстя.
80	в 14	„ з долини	„ рукою	„ „ рікою.

Іван Франко. Воє Соєстріот	— 35	ар.
" " Без праці	— 20	"
" " Фавст, трагедія Іогана Гете (перевод)	1:50	"
Денис. З ріжних країн і народів	— 20	"
Гр. Гургорієвич. На добродійні ціли, комедія	— 30	"
" " Соколки, комедія	— 35	"
І. Лелека. Обруситель, повість з рос. життя, 2 часті	— 60	"
О. Обачий. Соціалісти межі семінарїстами	— 15	"
Григ. Квітка. Маруся, оповіданє	— 10	"
Волод. Масляк. Поезія ч. I	1:00	"
Закон о загальній ополченю	— 15	"
Н. Гоголь. Оповіданя	— 35	"
" " Вечерницї	— 10	"
" " Мертві душі, повість	1:80	"
А. Вигдай. Із Кобзаря Т. Шевченка. На городі коло броду, ноти на фортепян	— 40	"
" " Із Кобзаря Т. Шевченка. Ой сяду я під хатою, ноти	— 35	"
" " Із Кобзаря Т. Шевченка. „Думка“ Тече вода, ноти	— 35	"
" " Із Кобзаря Т. Шевченка. Тополя, ноти на фортепян	— 40	"
С. Нагибїда. Про руску правопісь	— 05	"
Абгар Солтан. При сїрїєцькій ватрі	— 40	"
Корн. Устиянович. М. Ф. Раєвскій і росїйскій панславїзм	— 80	"
Залужнич. Кієтяки Гольбайна ч. 2	— 15	"
„Зеркало“ в року 1889, 1890, 1891 і 1892 по	2:00	"
Бібліотека Ватьківщини ч. II	— 20	"
Север. Захля святої землі	— 50	"
Вас. Чапченко. Твори ч. I. 80 кр., ч. II. 60 кр., ч. III.	— 80	"
" " З народного поля, поезїя часть II	— 60	"
" " Під хмарним небом, поезїя ч. I	1:00	"
" " Хома Макогін, убогий наймит	— 5	"
" " Робїнон	— 20	"
К. Т. Подолєнко. За громаду. Хропїка	— 20	"
Записки товариства імені Шевченка ч. I, II, III, IV. по	1:00	"
О. Кенан. Сибїр ч. I, II, III	1:20	"
Г. Данилевскій. Збігдї в Поворосїї	1:00	"
Кобзар“ Тараса Шевченка, 2 томи 4:50 ар., без перес., з перес.	5:00	"
Мала етнографїчна Україн Русї	— 20	"
Каталог предметів малорускої старини колекції В. В. Тарновського	— 30	"
Книга пісень Генрика Рейне, Лєсї Українки і Макс. Стависького	— 80	"
Леся Українка. На крилах пісень	— 60	"
Коза дерева, котляча оперета М. Лисенка	— 80	"
Твої Трофима Зиньківського ч. I	1:00	"
Еміль Золя. Мрія, повість	1:00	"
Ерканн Шатрїян. Панї Тереса, повість	— 80	"
Вол. Короленко. Слїпий музик, повість	— 60	"
О. Я. Кошєвскій. Оповіданя	— 30	"
" " Над сьвіжими могилами	— 10	"
Юрїй Еберс. Номо зит, повість	1:20	"
Евген. Гребїнка. Чайковскій, повість	— 70	"
" " Байки	— 10	"
Ганна Керї. Замок Делї, повість	2:80	"
Всеволод Гаршин. Маляри, оповіданє	— 10	"
М. Родасвичівка. Дєвайтє, повість	1:00	"
Павло Граб. Збірник поезій ч. I	— 20	"
Вальтер Скот. Рїшард львине серце, повість	1:20	"
Уманець і Спїлка. Словар росїйсько-українськїй часть I	2:50	"
Петро Лєотї. Рїбак ісландскїй, повість	— 60	"
Іван Безсторонній. Відношеня обрядовї в сєхідній Галичинї	— 30	"
І. А. Гончаров. Обломов, повість	1:80	"
М. Загїрїя. Жанна д' Арк, орлеанська дїва	— 10	"
" " Про Оврама жи довина і Хведора христїянїна	— 10	"
Юрїй Олєг. Ведлкий лїм, повість	2:00	"
Володимїр Навроцькїй. Твори ч. I	1:20	"
Вільгельміна Пїєрї. Власними силами, повість	1:20	"
Ігнат Онїшкєвич. Руска бібліотека ч. III	1:50	"
Федор Достоевскїй. Вица і карма, повість	4:00	"

